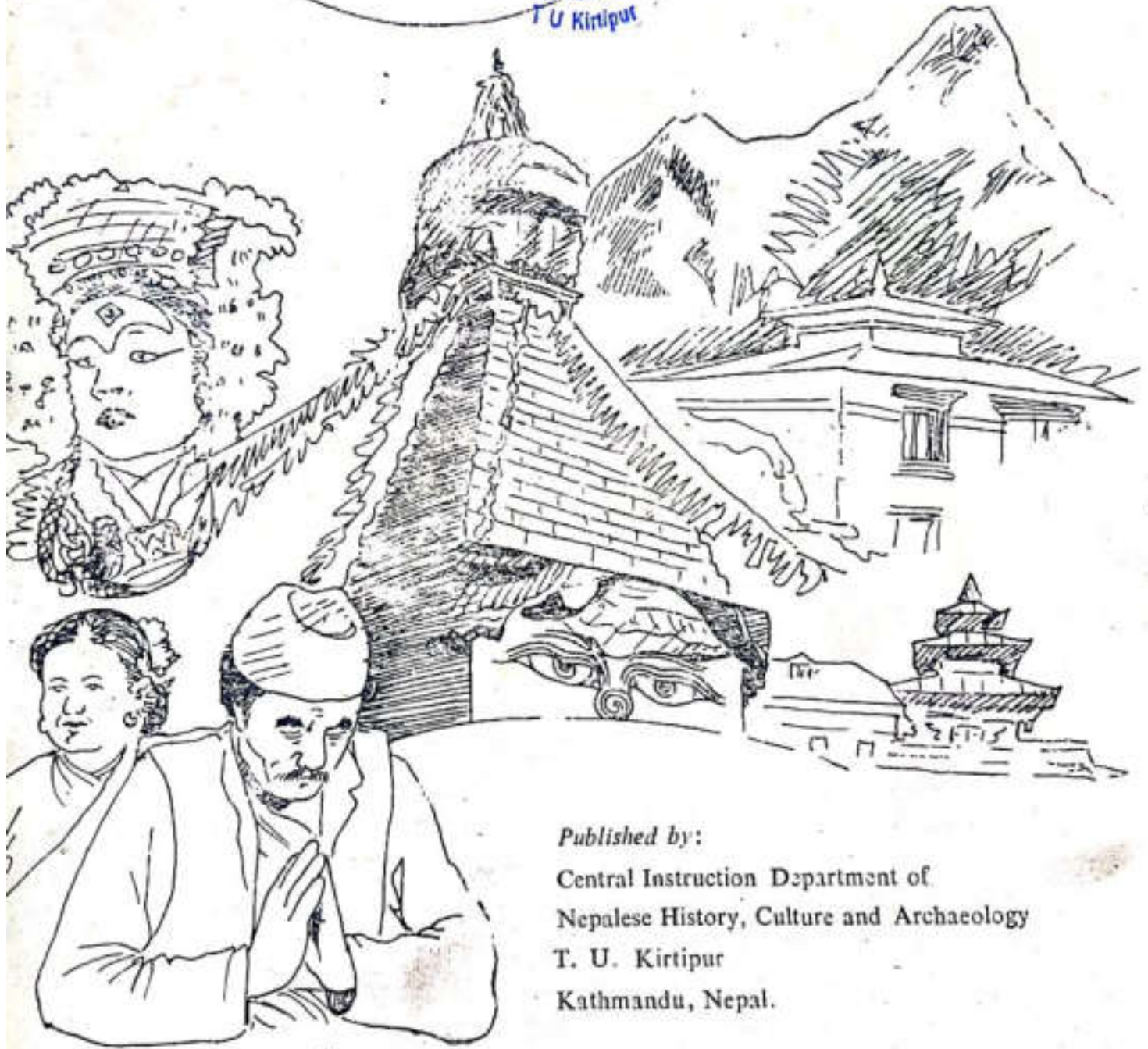

Nepalese Culture

Nepalese History, Culture & Archaeology
T U Kirtipur

Vol. VI

June, 1987

Published by:

Central Instruction Department of
Nepalese History, Culture and Archaeology
T. U. Kirtipur
Kathmandu, Nepal.

Volume-VI, 1987

Contents

The Dolakha Newars : Society, Family and Children

-Prem Khatry 1-8

Family Organization in Nepal in Late Medieval Period

-Peshal Dahal 9-18

सन् १८१६ को नेपाल-भोट सन्धिको मूल्यांकन

-तीर्थबसाद बिध 1-7

देवराटनको प्राचीनता र महत्व

-गोविन्द टण्डन 8-23

नेपालमा नवपाषाणयुगको खोजीको सम्बन्धमा पश्चिममा प्राप्त नवपाषाणकालीन

औजार : एक संक्षिप्त चर्चा

-इल्लोराज शर्मा 24-28

इल्लो-सम्यक् : एक मध्यम

-रञ्जना बस्न्याचार्य 29-32

पुस्तक समीक्षा : पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा

-पेशल दाहाल 33-35

Nepalese Culture

Vol. VI

June, 1987

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief

Prof. Ram Niwas Pandey

Executive Editor

Dr. Prem K. Khattry

Managing Editor

Dr. Peshal Dahal

Correspondence:

The Executive Editor
Nepalese Culture
Central Instruction Department of NeHCA
Tribhuvan University, Kirtipur,
Kathmandu, Nepal

Price: Rs. 15/-

Editorial Note

Happy New Year's Greetings to our readers !

It is with pleasure that the Central Instruction Department of Nepalese History, Culture and Archaeology is bringing the sixth issue of *Nepalese Culture*. At the same time we feel a loss for not being able to bring the last year's issue out. As a matter of fact, we still experience considerable difficulty in tapping the contributors. Despite the gradual growth in the number of culturologists the editor is bound to confess that his plea for articles has not been responded favorably. The result: a slim volume in your hands ! However, we remain as optimistic as ever and will spare no efforts to solicit writers for the issues to come.

we thank our contributors for their cooperation in bringing this issue out on time.

The National Council

Contributors

The Executive Editor

Nepalese Culture

Central Instruction Department of NCHCA

Tribhuvan University, Kathmandu

Kathmandu, Nepal

The Dolakha Newars : Society, Family and Children

-Prem Khatri

(Note: The following is a generalized report of the writer's doctoral research carried out June through September, 1983 in the eastern Nepalese district of Dolakha, more specifically in the town of Dolakha. The district of Dolakha derives its name after the old town. In the article the term Dolakha has been used to denote only the town where the research was based.)

1. Introduction

Dolakha of northeastern Nepal is one of the 75 districts of the country. It falls on 27° 28'-28° north latitude to 83° 50'-86° 33' east longitude. It is a hilly district and borders with Tibet in the north. In the ancient and the medieval times, Dolakha was an independent, feudal kingdom with the town of Dolakha as the seat of the local government. The 18th century unification of Nepal cost the independent status of Dolakha followed later by eventual cultural, social and economic deterioration and stagnation. Dolakha remains in considerable cultural isolation even today. The town of Dolakha is inhabited by the Newars, a fascinating people with rich, old culture yet obscure origin. Traditionally engaged in trade and commerce and contributing to the growth of towns and urban life, the Newars of Nepal speak Newari, a Tibet-Burman family of language with its own scripts. Dolakha's mountainous location has been instrumental for the preservation of the Newari culture and the older form of Newari language. The objective of this writer was to observe the childrearing and socialization pattern in this traditional Newar society to compare the data with yet another Newar settlement of Bungmati, which is on the threshold of change being closer to the

evern growing and changing capital of Nepal, Kathmandu. Out of the 76 households surveyed, only 31 families were chosen randomly to collect the data. Below is only an overview of the Newar society of Dolakha with special reference of the family, and its socializing function. The organization of the paper follows the following arrangement:

- I. Introduction
- II The Identity of the Dolakha Newars
- III. Social and family structure
- IV. Childrearing function of the family
- V. The world of Dolakha children
- VI. Concluding statement

II- Identity of the Dolakha Newars

For the students of Nepalese history and anthropology, the origin and the nature of the structure of Newar society is a problem still to be convincingly solved. Approximately for more than a millenia this tribe has been pervading on the socio-cultural lifestyle of this nation bringing many aspects of culture to the apex of civilization. Historically, Kathmandu Valley has been the seat of their activities. Also, the term Newar today is used as a broad, generic term to include a host of ethnic groups and subgroups. In the past few centuries, the Newars have numerically grown and spatially distributed over many parts of Nepal. Trade and commerce, arts and handicrafts and cottage industry of various sorts have been ethnically identified vocations of Newar people although civil service has also been another viable vocation in recent centuries. Many jati groups profess artistry even now and make living out of it. These vocations have initiated the Newars to spread in many parts of the country outside Kathmandu especially after the Gorkha conquest of the Valley and the process of unification of the nation. Newar businessman and entrepreneurs actually gave birth to many little towns in hill and terai Nepal. Today, at least one-third of the approximate Newar population of 450,000 lives in these small and medium sized towns and cities and engages mainly in trade.

precisely when and how the Newars of Kathmandu migrated to Dolakha and settled there permanently is a matter of research. The migration appears to be a continued and prolonged phenomenon. Few Newar families still can trace their origin in and manage ritual links with their Kathmandu kins. By the fourteenth century, the present town of Dolakha

seems to have a feudatory state ruled by the house of the Newar of Dolakha. The political history of Dolakha after the 14th century to the 18th century is a chequered one. It is clear, however, that many Newar families from Kathmandu had already migrated and settled there in connection with the commercial activities flourishing there. They traded around the districts and the regions between Sunkoshi and Tamakoshi and as far north as Tibet. Dolakha was the centre of commercial activities, for it was located on the route from the terai to Tibet. It is remarkable, however, that Dolakha maintained her social-cultural activities basically inside the little town although the ritual and cultural relationship with the valley of Kathmandu was not fully severed. Dolakha's geographical location gave rise to several unique cultural practices especially in the realm of marriage, initiation and several life-cycle rituals. This further enabled Dolakha Newars to carve out a unique personality of their culture. The study of this personality type reflects Dolakha's cultural ecological system and its rich heritage.

III. Social and family structure

The existing social structure of Dolakha represents a small version of major medieval Newar settlements such as Kathmandu Patan and Badgaon of the Nepal Valley. The town of Dolakha with nearly 350 households and an approximately 4000 population has several Newar jati/functional groups and many subgroups. They range from top rank Shakya/Vajracharya to the bottom rank Kasai and Kusle. The Hindu Newar priests are absent here so the few Vajracharya priests conduct certain very special guthi rites and festivals. They also get offerings and *dana* from the non-Buddhist Newars on certain occasions such as the *panchadana* which indicates the status of the Vajracharya priests in the Newar community of the old time. Today, however, the Vajracharya do not officiate life-cycle and other rituals in the Newar community of Dolakha like they do in Kathmandu Valley and other prominent Newar towns. Such rituals and family/communal festivals and other religious celebrations are now conducted by the Hindu or *Farvate* Brahman priests of the area. Demographically, the high jati Shrestha Newar are the predominant groups in Dolakha and it is among these groups and families that much social interaction takes place. Most marriage, for example, takes place inside the town and relationships caused by this intra-town marital unions for a long time have rendered the intra-family/group social relationship very complicated. Literally, each family, if not the individual, is related by marriage links with the other. This netted relationship has also caused the traditional degree of marriage avoidance to be considerably narrowed while consummating marriage. One peculiar feature of the Dolakha social structure is that all jati

groups have been harmonically living together. In the course of time, they have developed some new, localized and many universal type festivals and fairs in which all the Newars participate with zeal and enthusiasm. The lowest of the strata of the town, the Kasai and the Kusle for example, have their ritual role to play in these annual fairs and festivals. They have been provided with trust (*guthi*) land for their regular service although they genuinely complain that this is not enough. There is a magic number — 12 Kasai and 12 Kusle — who require to play musical instruments on several occasions. Remuneration for the service of these two jatis has shrunk considerably during the years but their duty has only expanded as the households continue to grow. There is one community, the Shivbhaktis, in Dolakha that is actually responsible to conduct the famed Bhairav-Kumari festival during the Dashain. Nearly a dozen Shivbhakti households need to take part in either of the 'two deities' side. These Shivbhaktis were slaves during the notorious Rana regime and were emancipated by the Rana P. M. Chandra Shumsher. They remained in Dolakha after the emancipation. In course of time they became part of the local social structure. They stay below the touchable Newar groups and above the Kasai.

The Family

The Dolakhans have basically joint family system. The ecological structure of the place should be held responsible for this type of family system. Farming, requiring very intensive labor is the main occupation of the Dolakhans and today only government jobs have employed the young generation with some education. Yet, agriculture has not been substituted by any other bread-winning profession. It is the main source of their income. Dolakha families have very creative attitude toward going about rice plantation season. When the monsoon arrives, several families organize small, task-force type groups called 'pher' in the local dialect. It is a system that dates back to early history of Dolakha according to the informants. The members divide the nature of works on the basis of their expertise and go about rice plantation of the individual member of the team thus employing the collective labor. Because work is done in turn, it is called 'pher' or turn.

The family in Dolakha houses several generation under one roof. Although joint family is very common here, many young people seem to be inclined gradually in having a separate kitchen especially once they tie their marital knot. This phenomenon of having a separate kitchen is seen fairly common in Dolakha. Often time five or even more *chulos* (kitchen) are found under one roof. Very strange and pathetic are the cases when a single

son of the parent/s is seen eating separately whereas his parents are left to cook for themselves. Such instances are rather rare in Nepalese culture. Such families, however, tend to cultivate together and divide the crops on the basis of need and the total production of the year. However most families are still living with several generations and eat at one kitchen. There is no jati or other factor/s responsible for the joint or nucleating tendency in Dolakha.

III. Childrearing function of the Dolakha family:

One of the very basic functions of the family is to bring the children up and give them proper training in the process of growing. This process is called childrearing and socialization. It is a long and complicated process when the human infant organism is slowly and systematically imparted a host of family/social values so that he can function in the society as a capable member. In other words, childhood socialization refers to a process when a culture with all its facets, attributes and uniqueness is transmitted to the new, younger generation. This process of transmitting culture to the new generation or new entrants assures cultural continuity and stability of basic values.

As I have mentioned earlier, the Dolakhans have joint family system. Children born in the family naturally gain attention, care and love from many members of the family. The child is picked up, cleaned, fed and played or caressed by each member/adult. It does not take much time for the growing child to establish relationship with all the adults around him/her. This relationship extends considerably as the child grows in the family. The child's native family or the family of orientation and the mother's family become equally important in the growing process for the infant child in Dolakha.

Related research have established that for several months after birth the child's interaction occurs solely in the family, especially with parents or their surrogates who take the responsibility of taking care of the child. Gradually this interaction expands and reaches other adults around him. The famous sociologist George Herbert Mead calls them 'the significant other' who play very important role in inculcating a whole range of behaviors, attitude and norms to the child. With the passage of time, the child's spheres of activities, interaction pattern, knowledge and range of relationship expand also and the growing personality finds the 'others' outside the family to interact with. But the family remains the center of his activities and his only point of reference. This phenomenon is more clearly seen in

the Hindu personality that grows, expands, and finally dissolves into the familial atmosphere. The joint nature of the Dolakha family system facilitates growing child with adequate care, love and insight so that the child goes through normal socializing processes. Research in child socialization have often established that childhood experiences vary across parents'/families' social-economic classes. In Dolakha there are several jati groups among the Newar ranging from the priests to the Kasai and the Kusle, the untouchables. In all the groups the family and the parents play equally significant role in bringing up the family. No clear distinction was visible across the classes and the jatis as regards childhood experiences.

In family system such as the Dolakhans a child learns and develops important social habits and qualities such as mutual respect, affection, caring and sharing qualities, cooperation and selflessness. Qualities such as self-interest either do not normally spring up and foster in large, joint type family system or they are discouraged early in the course of rigorous socialization process during the childhood. One of the basic objectives of the family a socializing agent of the child is that it aims at channelling the attitude, behavior, norms, personal interest and habits of the growing individual towards large goals, towards collectivity. The emotional security that pervades in the large family system such as ours provides the child with ample opportunity to develop a normal, sociable, personality. But what happens if the family environment is unfavorable? Rudolf Dreikurs explains,

"If wrangling and contention, disorder and slovenliness, suspicion and self-interest are allowed to set the tone of the family life, the child will adopt these practices and attitudes no matter how favorable his disposition and heredity background may be."
(1972: 18-19)

Research has shown that such family norms do not exist in Dolakha, or at least they are not predominant. However, as mentioned in the above pages there are now growing number of cases showing family split. This trend, if grows rapidly among the new, younger generation of Dolakhans, may have adverse affect on the growing children. A new family environment may set where children will have to grow mostly in small families of mainly parents.

IV. The World of Dolakha Children:

Childhood status in Dolakha seems to continue little longer than normal for children of similar setting. The reasons for a prolonged childhood in Dolakha could be many:

social, ecological and physical being some. Charikot, the district headquarters is now winning over many facilities such as health. So Dolakha is content with limited medical care provided by an ill-equipped health post. Traditional cure methods are thus widely employed for any kind of disease—from fever to mal- and undernourishment. Most children lack normal growth physically and mentally. Beside this drawback, however, the children of Dolakha are happy and gay. They live in the world of their own.

Besides family and kin-relatives there are other socializing agents at work in Dolakha. At least the new and the youngest generation of Dolakha population can be benefitted by them. By the grace of Her Majesty the Queen Mother a Balmandir (children's daycare center) has been opened here and now it is taking care of more than one hundred preschool age youngsters. Of the two elementary schools in the Panchayat one serves an usually high population of about seven hundred children with an unbelievable teacher-student ratio of 1:60. A newly opened English type school has so far attracted a small number of middleclass children. With a well-staffed and equipped Bal-mandir and one more government elementary school in the town the world of Dolakha children would, for few more years be considerably happier and brighter. Health and medical care should also remain on the top priority for them.

V. Concluding Remark: Children and culture

Dolakha society is a well knit Newar society showing typical Newar kinship and ritual-religious structure. Children of Dolakha have been carrying the unique social, ritual and religious aspects of Dolakha culture. The adults have always played as the model of their youngsters. There are several widely famed and many local jatras and festivals in Dolakha and children participate in them with as much zeal and enthusiasm as their elders. Several local celebrations such as music and dance festivals require young actors to perform them and children do the performances remarkably. Early in the cold month of January, for example, this writer saw bands of small boys and girls marching through the streets of Dolakha to visit and circumbulate the temples and the chaityas singing religious songs in chorus. It was on the eve of the famous Bhim Ekadashi. From the middle of July each year children celebrate mock Hile and other jatras on the stone platform all over the town heralding the forthcoming jatras of the monsoon or post monsoon season. Dolakha culture thus becomes very important child socializing agent in itself. By taking part in several mock and real festi-

vals, children prepare themselves for socio-cultural roles of the adults society. Family gives special training and lessons for the growing children on their religious and cultural roles both in and outside the family. Children also go through several growth rites regardless of the class and jatis. My research has shown that by age seven to nine, they learn and understand the profession of the family and start contributing towards it. By age seven also they are found to be aware of their jati status and the idea of high and low. A simple test was run for a group of 35 boys and girls of age 7-10 to judge their ability to perceive their socio-ritual status, economic condition and occupational status. More than ninety percent children identified correctly the family profession and social status such as the jati. The upper jati children could identify the low jati features such as dress or their professional musical instruments. More than seventy percent had the notion as to who actually was the disciplinarian in the family. The simple test was run mainly to ascertain the mental growth of the children. It is to be mentioned, however, that because of the size of the sample and lack of adequate training in such tests the validity of the result could not be over emphasized. Yet, it could be taken as an indicator of the children's awareness in such matters as the social ranking of the family. It is an important aspect of the over all socialization process. The basic purpose of my study was to study children in a traditional Newar cultural setting that is not going through rapid culture change. My expectation had been to affirm the conviction that change agents are either absent or are relatively slow at work. In such situation traditional culture of a people plays important role to shape the personality of the younger generation and this is how traditional culture is preserved. The cycle thus keeps moving. In Dolakha, the family, the children and the youth that I worked with show respect for their culture, people are following the traditional methods to rear and socialize their children and family and kin groups remain the major child socializing agents, schools and day-care center being now next potential agents to supplement the role of the family.

Family organization in Nepal in Late Medieval Period

-Peshal Dahal

Family is considered to be a **group** of people consisting of a husband and wife with or without children or grand-parents or uncles and aunts or brothers or sisters and / or grand children as members having a single abode. The family has been classified into three major types according to the relationship of the members living in the house. These are: nuclear, intermediate and joint family. Nuclear family consists of a husband and wife with or without unmarried issues, whereas the Intermediate family includes the parents living with a married son and unmarried issues, or a married man with his unmarried brothers and sisters.

The joint family, which is generally taken to be one of the unique social characteristics of the Hindus, is different from the above two types. It includes two or more nuclear and intermediate families. It may include four generations and any number of members. All the property possessed by family members belongs collectively to the family. The home of a Hindu is a place where the *Dharmas* and *Karmas* are thought out practiced and idealized. The individual does not belong to the home nor does the home belong to the individual. Thus, in a joint family, all the members live together in the same abode within which there is common kitchen, common property, common god common weal and common woe.

The joint family seems to be the general practice in Nepal from ancient and medieval periods down to the present times in different communities, Hindu or non-Hindu. The Licchavi records show that the later Vedic and Puranic order of the joint family survived in those days and was rigidly maintained. The Licchavi inscriptions frequently use the words *Kula* and *Kutumbi* which signify the joint family system. The bonds of the joint family system

were so strong that if any member was found involved in the *Panchaparadha* (Five rigorous crimes) not only he but his wife and family members were also to be punished.¹

As we enter into the medieval period we find the joint family becoming broader and stronger. A large family was one of the main features of medieval society. Not only the parents and children, brothers and stepbrothers lived on the common property, sometimes it also included ascendants, descendants and collaterals upto many generations.² The most likely reason why people during medieval period lived in so large families is that they had to live within a fortified boundry. Security provision was then very important. Medieval Nepal was studded with petty feudal states. The Malla Kingdom in the Kathmandu Valley was divided into three independent principalities. The petty chieftains were independent of each other and at times fought like deadliest enemies. That is the reason why people had to live in clustered, urbanized centres. It is evident that the Malla period holds an important place in the history of urbanization in Nepal. These towns were surrounded by high walls; and the houses within the fort were huddled close together.³ The residential area comprised of successive concentric rings which were arranged in such a way that high caste wealthy families occupied the inner cores near the palace squares, and the middle class groups occupied the middle zone and the low caste people the periphery areas. People generally wanted to settle inside the fort, but the limited land did not help them to setup a separate household. It was, thus, that people lived together in a single abode even in a large number.

Role of Thakali

Normally, a joint family could not extend beyond four generations. Beyond the family it was the headman of the clan, called *Thakali*, who provided a rallying point for the members. In the medieval period each clan had its own *Thakali*. The royal family also had

1. श्रीपरदारहत्या सम्बन्धादि पञ्चापराध कारिणां शरीर मात्र राजकुलाभ्याव्यन्तर्द् गृहक्षेत्र कलात्रादि सर्वद्रव्याण्यार्थं सङ्घस्य

cf. D. V. Vajracharya, *Lichchhavi Kal Ko Abhileka* (Inscriptions of Lichchhavi Period), (Kathmandu: Institute of Nepal and Asian studies, 2030) p. 496

2. D. V. Vajracharya, "Some inscriptions of early medieval Nepal" (in Nepali), *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. v, No. 1, [1977], p. 107

3. H. A. Oldfield, *Sketches from Nipal*, p. 95

its own *Thakali*.⁴ The *Thakali* was not confined to Kinship. A locality, a Vihara or a Guthi might also have their own *Thakali*.⁵ In the Vihara the oldest Gubhaju was the *Thakali* and he was also called *Thapaju* or *Sthavira*.⁶

The *Thakali*, also called *Thaikadi*,⁷ *Thaktri*,⁸ *Thapaju*, *Thaypaju*⁹ and *Thakarito* in some documents, was the oldest member of the clan. He was well-versed in the letters. By virtue of his age, he possessed adequate knowledge of men and things that concerned the entire clan. All the members of the clan bowed to him and showed their respect. The *Thakali* used to decide disputes arising between members. He took action against the offender as also against those who ignored the family values or delayed any religious rites. He presided over the community celebration of festivals and feasts. He enforced traditional practices of the family and advised others on these matters. Whenever necessary, he consulted ancient scriptures. He was the custodian of the traditional rules for the observance of rites. He was the only person who could enter the secret chamber where the family deity was kept.

The kings also could become a *Thakali* for the royal families. King Srinivas Malla of Patan in A. D. 1674¹⁰ and King Bhupatindra Malla of Bhaktapur in A. D. 1706¹¹ became *Thakalis* in their advanced age. In his capacity as a *Thakali*, King Srinivas Malla put the vermilion mark (*Tika*) on the forehead of Nripendra Malla of Kantipur, and King Bhupa-

4. Ramji Tewari, "Chautara Devidas or Chikuti", *Purnima*, No. 1 (2021 V. S.), p. 17

5. D. R. Regmi, *Medieval Nepal*, II, (Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1966) pp. 733-34

6. *Ibid*

7. D. R. Regmi, *Medieval Nepal*, III (Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyaya 1965,) p. 71

8. *Ibid*, p. 60

9. Panna Prasad Joshi, *Nepal Bhasa Sabdakos*, (Kathmandu; 1956) p. 118

10. Lal Bahadur Pradhan, *Nhunche Pradhan Paribar Ko Vamsavali*, (Kathmandu; 2025) p. 19

11. Tewari, *op. cit.* (f. n. 4), p. 16

12. Sankarman Rajvamsi, "The successors of Yognarendra Malla" (in Nepali), *Purnima* Vol. 6 [2022]], p. 39

Indra Mall put the same on the forehead of Lokaprakash Malla of patan to proclaim them King of Kantipur and Patan respectively.

Role of Guthi

Another notable feature of family and social organisation in medieval Nepal was the system of *Guthi*. It originates from the Sanskrit word 'Gosthi' meaning 'family connections, partnership or fellowship in the management of property to be used for family rituals and religious purposes.'¹³ It was a trust property set aside for different purposes in the care of some persons who could use it for the set purpose without having any kind of alienable right. It is a very old institution and was popular in Lichchhavi society.¹⁴

The property held as *Guthi* was in most cases land which yielded income in terms of produce. Rents obtained from the lands were utilized to maintain temples, monasteries, rest houses and waterspouts and to finance religious rituals and offerings and other necessities for which the trust was established. Such *Guthi* land endowments were made not only by the king or the members of royal family and the nobility but also by the common people.

Guthis were of various types depending upon their functions. Of these the principle one which was taken more seriously than the others by medieval people and which was directly related to family organization was 'Dewa' or *Dewali Guthi*. Each caste was divided into patrilineal lineage groups whose members preserved the memory of a common ancestor. Again, a joint family could not extend beyond four generations due to its large size and the members had to be separated from the traditional household. It was the *Dewa Guthi* which provided rallying ground for the family members and the lineage group. It organised all of them under the cult of the ancestral deity called *Dewa* and the institution was called *Dewa Guthi*. Its members might be spread over different regions, but at the time of feasts and the worship of the *Dewa* they came together to participate. Thus, it was a cluster of many joint families who traced their origin to a common male ancestor.

The members of a *Dewa Guthi* were referred to by one another as "Fukce"¹⁵ a term which implies splitting from a common source, a common point of reference.

13. Regmi, *op. cit.* [f. n. 5], p. 735

14. Vajracharya, *op. cit.* [f. n. 1], pp. 284-89

15. G. S. Nepali, *The Newars*, pp. 191-97

Family Goodness:

Family goodness was highly observed in those days. Many documents of the period refer to the building of temples and water conduits, the worshipping of different deities and making of various offerings for the salvation of their deceased family members, which reflects the prevailing family goodness in the society. Parents and elders were highly respected. The children bowed down to the feet of their parents to pay reverence and honour. The progenies always wished the happiness of their parents by worshipping the deities or offering something to them. They were obliged to free their parents from any litigation or problem. The incomplete works of the parents were to be completed by them. If any construction made by their parents got damaged, it was considered to be the duty of the progenies to repair it. The son was supposed to rescue the souls of the deceased ancestors from the hell by performing religious deeds. In A. D. 1681, two people set up an image of Narayan for rescuing their father.¹⁶ Similarly in A. D. 1683 Manohara Sinha Bharo set up an image of goddess Laksmi for the salvation of his deceased mother.¹⁷ The documents of the medieval period are full of such references. Sometimes golden idols and other valuable things were offered to the Brahmanas for the same purpose.¹⁸ In A. D. 1441, King Yaksa Malla and his brother erected a golden statue of their mother in her memory.¹⁹

The parents always blessed and loved their issues. The acquisition of sons was considered to be the primary aim of marriages. For gaining this objective people performed many religious deeds.²⁰ Progenies were supposed to be the real Laksmi, the goddess of wealth.²¹ For the happiness and prosperity of children, many *Yajnas* were performed, image of deities were set up, worships were performed and offerings were made to Brahmanas. In 1523, one

16. The Bhaktapur Tachapatol inscription of A. D. 1681.

17. The Bhaktapur Tachapatol inscription of A. D. 1683.

18. M. P. Khanal, *Changunarayana Ka Aitihāsik Samagri*, (Kathmandu: NAS, 2040) p. 200

19. Peshal Dahal, *Nepal Ko Malla Kalin Itihas*, (Biratnagar: Kamala Dahal, 2041) p. 33

20. Khanal, *op. cit.* (f. n. 18), p. 234

21. *Ibid*, p. 166

couple set up an idol of Laksmi Narayana for the memory of their deceased son and daughter-in-law.²² An inscription of about the same date records the setting up an image of Mahankal for the remembrance of the deceased son.²³ Similarly, in 1520, Lugu Bharo of Patan set up an image of Umamahesvara in the wall of Siddhesvari temple at Banaras and erected a temple of Visnu in Nepal in the memory of his deceased grandson Dev Bharo.²⁴ In 1545, a lady, Amitalaksmi by name, set up a golden image of Akasa Bhairava for the rescue of her deceased son's soul.²⁵ In the same year a couple on the occasion of the initiation of all the family members made an inn in the memory of their deceased son and daughter.²⁶ Such references are found in many documents of the period.

According to the ancient Hindu thought husband and wife are bound to each other not only till death but even after death in the other world. Manu (ix, 102) says that once they are united by the nuptial ceremony, they must always exert themselves to see that they are never at variance with each other and that they ever remain faithful to each other.

In the Malla period religious rites were performed in the memory of their dead life-partners. In A. D. 1388, Jayasthiti Malla built a water conduit and also performed a *Yajna* in the memory of his deceased wife Rajalladevi.²⁷ In A. D. 1392, Jayabhima erected the famous temple of Kumbhesvara for the remembrance of his deceased wife.²⁸ Similarly, the Patan Bhandarkhal Inscription of Purandar Sinha dated A. D. 1588 records the setting up of an image of Laksmi and the arrangement of a trust for lodging and fooding to a Brah-

22. D. V. Vajracharya and T.B. Shrestha, *DolaKha Ko Aitihāsik Ruprekho* (Kathmandu: CNAS, 2032) p. 88

23. The Patan Guhitvahi inscription of A. D. 1515

24. Patan Tubahi inscription of A. D. 1576

25. Vajracharya and Shrestha. *op. cit.* (f. n. 22), p. 69

26. The Deupatan Jayabagesvari temple inscription of A. D. 1545

27. The Deupatan Jayabagesvari inscription of A. D. 1388, Yogi Naraharinath (ed.) *Sanskrit Sandesh*, year 1. no. 8, pp. 56-58

28. The Lalitpur Kumbheswar inscription dated A. D. 1392, cf. Regmi, *op. cit.*, (f.n.7) pp. 31-35

mana women by a husband in the memory of his deceased wife.

But a critical analysis shows that in the medieval society the relation of husband and wife was not so ideal as prescribed in the ancient religious texts. It was on account of the polygamous character of the family which was widely current in those days. It was quite prevalent in the royal families and was followed by the Brahmanas, Ksatriyas and even by Vaisyas who were connected with the palace.

According to the ancient *Smritis* (*Yajnavalkya* i, 78, *Apastamba Grihya Sutra* ii, 5, 11, 12) the primary objective of marriage is the continuity of the family and hence, if the first marriage of a man does not succeed in this objective he is permitted to marry again even while the first wife is alive. But despite this qualifying provision polygamy was widely practised in the medieval period. Numerous examples can be cited from the medieval documents.

The kings, royal priests, noblemen and other prominent persons kept concubines. When King Yoganarendra Malla died at the age of 38, his body was cremated along with his 33 wives. He had two more wives, one predeceased him and another was not burnt because she had an infant with her. King Parthivendra Malla of Kantipur was married with 25 women in his youth. When he died at the young age of 24, 24 women immolated themselves on the fire. The remaining wife later became *Rajamata* (queen mother). But members of the lower section of the society did not follow this custom. Although it was not prohibited to them they seldom took advantage of the practice partly due to increase working hands than having a wife and partly because of social inhibition.²⁹ But it was not so effective in this group, because the *Yihee Samskara* of this group provided women the right to divorce and to remarry any time.

The position of a married wife was higher than that of a concubine. Only the married women were supposed to be the source of *Dharma*, *Artha*, *Kama* and *Moksa*. The husband could practice his *Dharma* only with his married wife. Even the Brahmanas were strictly ordered to bring their married wife in any worship or ceremony.³⁰

The high caste women were not granted the right to divorce. Divorce was popular

29. D. R. Regmi, *Medieval Nepal*, (Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyaya, 1965) p. 592

30. Patan Vamsa Gopal Temple Inscription, dated A. D. 1680

only in the lower section of society. Kirkpatrick records that the Newar women was at liberty to divorce one man after another on the slightest pretext.³¹ A woman could break her marriage bond by placing two betal-nuts in her bed while leaving the house. She could also get divorce by placing two betal-nuts on the chest of her dying husband.³² This freed her from the obligation of observing death pollution and mourning for a year.

Sati system was widely prevalent in the medieval times. The Brahmanas and the castes immediately below them, namely the Ksatriyas and some high status Vaisyas, followed this practice quite strictly. In the case of all the kings after their death their wives burnt themselves on the funeral pyre. We learn from our sources that if any woman attempted to escape from the pyre³³ she was either forcibly put to death or counted among the Podyas, the untouchable. But women having young children were permitted not to immolate themselves.

Position of Mathyaha in the family:

As stated above, the Kings, royal priests, noblemen and other rich peoples of the high-castes could keep as many concubines as they liked. The progenies of such unions were called *Mathyaha*, meaning illegitimate. In the medieval period the position of such offsprings in the caste hierarchy was often debated. Rules were occasionally made and revised. In A. D. 1675,³⁴ King Srinivas Malla of Patan, in consultation with the priests and learned Brahmanas of the three courts, made a rule showing a vast difference between the *Thyahas* (legitimates) and *Mathyahas* (illegitimates). According to the rule the princes and queens became purified on the twelfth day after the death of *Mathyaha* and on the thirteenth day they could perform any ceremony in the palace such as giving alms to the Brahmanas. But this custom was to be observed only by the inmates of the royal palace. The princes who lived outside the palace and the illegitimate members of the royal family were to observe mourning for 45 days.

31. Census of India, 1911 Vol. v part 1. p. 325

32. *Ibid*

33. From some Thyasaphus it is learnt that the wife of Khoratama and also of Chautara Laksminarayana had escaped from the pyre. The wife of Suvala Punasimha also ran away from the fire.

34. Regmi. *op. cit.* (f. n. 5), p. 289

After 24 years, in A. D. 1699, Srinivas Malla's son Yognarendra Malla revised the rule. The revision made both types of issues somewhat equal in status.³⁵

The *Mathyahas* were fitted into the four major classes on the basis of the social standards of their mothers. For instance, the progenies of a Brahmana man and the widow of the same cast were called Josi or Jaisi, just below the Brahmana in the caste hierarchy, but in the same priest group. The Josis have also been described as the progeny of a Brahmana and a Newar female.³⁶ In the case of the union of a high caste man with a woman of a caste other than the Brahmana but within the touchables the progenies were fitted in the Ksatriya order and were called Khatri-Ksatry.³⁷ No high caste man was allowed to marry or cohabit with an untouchable woman. If he did so he could not return to his caste but was absorbed into the caste of the woman he cohabited with.

Discrimination between the *Thyahas* and the *Mathyahas* can be noticed in the rules about the division of ancestral property. The *Mathyahas* also got a share in the ancestral property but it was not equal to that of the *Thyahas*. They got only one-third share whereas the *Thyahas* got two-third of the property.³⁸ Both were entitled to receive the property of the other in case one of them died issueless.³⁹

But the *Mathyaha* issues of a king could not claim the royal throne. Only the legitimate son could ascend the throne. If a king was sonless, the daughter was entitled to exercise the state power.⁴⁰ Even if a king left only illegitimate sons behind him, they could not succeed him. The rightful successor in such a case would be the nearest male heir in kinship apart from *Mathyaha*. In case there was not a single male or female heir in the kinship, the *Mathyahas* could be placed on the royal throne.⁴¹

Inheritance :

In the joint family system a man as an individual was not so important; all the home property belonged to his forefathers and his progenies, not to the individual himself. Narada (XIII, 38) says that all the members of a joint family share the property of the family in

35. The Mulchok inscription of Yognarendra Malla dated A. D. 1699.

36. F. Hamilton, *An Account of the Kingdom of Nepal*, p. 33.

37. B. H. Hodgson, "The origin and classification of the military tribes of Nepal" *Journal of the Bengal Asiatic Society* Vol. XVI (1848) p. 217.

38. Vajracharya and Shrestha, *op. cit.* (f. n. 22), p. 68.

39. *Ibid*

40. Dahal, *op. cit.* (f. n. 19), p. 102.

41. *Ibid*, p. 103.

common. But family could not extend beyond four generations, after which division became unavoidable and the property was accordingly to be divided. The division was done among the father, mother and sons with an equal share. It was made in the presence of the *Panchas*⁴² and the bond was recorded on a paper, a copy of which was taken by all the shareholders as a legal record.⁴³ Even in the royal family the division of property was made in the presence of the *Fancha*.⁴⁴

As we have seen above the *Mathyahas* were entitled to receive a share in the ancestral property, though it was not equal to the *Thyahas*. They got only 1/3 whereas the *Thyahas* got 2/3 of the property.⁴⁵

The wife was an equal partner with her husband and sons for a share in the ancestral property. She was also the proprietor of all such property as was given to her by the husband out of his own earning, and on his death she inherited his property along with her sons.⁴⁶

For a daughter's succession to her father's or ancestor's property the classical law-givers give different opinions. But in mediæval Nepalese society it seems that the unmarried daughter claimed a share in the paternal property equal to that of her brother. She could sometimes get a share equal to that of her brother,⁴⁷ but sometimes it was only 1/3 of the total property.⁴⁸ But her claim was justified only if she remained unmarried and attained the age of 35 years. She lost her ownership of the property if she did not observe life-long celibacy.⁴⁹ She could enjoy her paternal property only if her parents had no male issue.⁵⁰ The dowry property obtained from her parents belonged to her. She could sell or give it to any one. In A. D. 1551 a woman divided her dowry property among her three daughters.⁵¹ Not only the property, a princess could claim the royal throne of her father, if the king left no male issue behind him. Princess Nayakadevi, Rajalladevi and Yogamati are such examples.

42. Vajracharya and Shrestha, *op. cit.* (f. n. 22), p. 131

43. Recently National Archives of Nepal has published such records in three issues

44. Vajracharya and Shrestha, *op. cit.* (f. n. 22), p. 131

45. *Ibid*, p. 68

46. Regmi, *op. cit.* (f. n. 5) 740

47. Vajracharya and Shrestha, *op. cit.* (f. n. 22), P. 135

48. *Ibid*, p. 132

49. *ibid*, p. 159

50. *Ibid*, p. 68

51. Mahesaraj panta, "Some words about Mahendra Malla" (in Nepali) *Purnima* no. 38 (2034 V. S.), p. 78

सन् १८५६ को नेपाल-भोट सन्धिको मूल्यांकन

- तीर्थप्रसाद मिश्र

नेपाल र भोटको राजनैतिक सम्बन्ध सातौं शताब्दीमा स्थापना भई सत्रौं शताब्दीमा दुवै देश बीच एक व्यापारिक सन्धि भयो । यस सन्धिबाट नेपाल(काठमाडौं) ले ह्यासामा बत्तीस कोठी स्थापना गर्ने, ह्यासामा नेपाली व्यापारीको निधन भए बस्को अपुताली नेपालले पाउने, नेपाली व्यापारीले भोटैनी विवाह गरी जन्मेका छोरा नेपालका र छोरी भोटका रती हुने, ह्यासामा नेपाली व्यापारीहरूको स्वार्थ रक्षाकालागि नायक (नाथो) नियुक्त गर्ने आदि सुविधाहरू पायो । यसका अतिरिक्त भोटमा नेपाली व्यापारीलाई भन्सार नलाग्ने र भोटमा काठमाडौंको सिक्का चल्ने र सो सिक्का बराबर सुन वा चाँदी दिने व्यवस्था पनि उक्त सन्धिले गरेको थियो ।^१ नेपाल र भोट बीच भएको यो प्रथम सन्धिबाट काठमाडौं उल्लेखनीय रूपमा आर्थिक लाभ गर्ने सक्षम भयो । कालान्तरमा ललितपुर र भक्तपुरले पनि भोटमा मुद्रा पठाई आर्थिक फाइदा उठाएका थिए । मस्लकालको अन्तिम समयमा आएर नेपालले भोटमा छोटो (शुद्ध चाँदी नभई धरु द्रव्य मिश्रित—प्रशुद्ध) टक पठाउन थाल्यो र भोटको बजारमा शुद्ध र छोटो टक एकै भाउमा चलन चल्लिमा आए । पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यका विजय गरेपछि शुद्ध चाँदीको टक भोटमा पठाई आर्थिक लाभ गर्ने प्रयत्न गरेका थिए । तर छोटो टक र शुद्ध टकको विवादबाट उनको प्रयास सफल भएन ।

प्रताप सिंह शाहको राज्यकाल १७७५ ई. मा नेपाल र भोटको धर्को सन्धि भयो, जसमा नेपालले पठाएको शुद्ध सिक्का भोटले स्वीकार गर्ने र भोट-भारत व्यापार नेपालकै मार्गबाट मात्र सञ्चालन गर्ने निर्णयहरू भएका थिए । सन्धिको उल्लंघन गर्ने पक्षले ५० घर्ना सुन तिर्ने शर्त पनि निर्धारण गरिएको थियो ।^२ तर यो कार्यान्वयन हुन सकेन, अहद विपरित भोटले सिधै हिन्दुस्थानसंग व्यापार गर्न थाल्यो । मिसाहा टकको विवाद पनि उक्त सन्धिले समाधान गर्न सकेको थिएन । १७७५ ई. को सन्धिको उल्लंघन, राजकुमार बहादुर शाहको महत्वाकांक्षा, भोटबाट भागि आएका स्मामार्पा लामाको उनलाबट आदि विविध कारणबाट १७८८ ई. मा नेपाल-भोट युद्ध भयो । यस युद्धमा भोट पराजित भई नेपालकै निर्धारण गरेका शर्त मञ्जुर गरि १७८९ ई. मा नेपाल-भोट

१. चित्तरञ्जन नेपाली, "नेपाल र तिब्बतको सम्बन्ध", प्रगति अङ्क १० पृ. १०८-०९

२. धनबन्धु बज्राचार्य, (सं) त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा, काठमाडौं : नेपाल सांस्कृतिक परिषद, २०१९ वि. सं., पृ. २७३-७४ ।

बीच सन्धि भयो । यस सन्धिमा भोटले नेपाललाई वार्षिक ५०,००१ रु. गुमाउने, नेपालले जुद्ध सिक्का भोटमा पठाउने र जुद्ध एक सिक्का बराबर स्रोटा दुई सिक्का हुने, तिब्बतको भारतसंगको व्यापार नेपालकै मार्ग भएर सञ्चालन हुने आदि निर्णय भएको थियो ।^३ तर, यस सन्धि अनुरूप भोटले दोस्रो वर्षको किस्ता तिनै विलम्ब गर्‍यो । नेपालबाट तरताकिता हुँदा पनि भोटले किस्ता तिनै सकेन । यसै बर्षानामा नेपालले भोटमा धावा बोल्‍यो र जुद्धको पुनरावृत्ति भयो । १७६१ ई. मा जुद्धको प्रथम चरणमा नेपालले भोटलाई विभिन्न नाममा पराजित गरी डिपचा पुगेर त्यहाँको मठ लुटी असंख्य अवाहरत ल्यायो । नेपालको यस सन्धि काण्डबाट चीन तिनैयो भोटमा आफ्नो अस्तित्व खतरामा परेको ठान्यो । पालतः चीनिया फौज अवाडि बढ्यो र दोस्रो चरणको जुद्ध प्रारम्भ भयो । यस जुद्धमा नेपाल पराजित भयो र चीनद्वारा राखिएका शर्तहरू स्वीकार गरी १७६२ ई. मा नेपाल-चीन बीच सन्धि भयो । यस अग्रमानित सम्झौताबाट नेपालले १७८६ ई. मा पाएका सर्वे अधिकार गुमाउनु पर्‍यो र आफ्नो श्रद्धा प्रदर्शन गर्न १५ वर्षमा एक सौवात मण्डल चीन पठाउनु पर्‍यो ।^४ नेपालको भोट व्यापारमा भने यस अहदबाट त्यति नराम्रो असर परेन ।

१७६२ ई. को सन्धिबाट गुमेका अधिकार हस्ताबन् नेपाल प्रयत्नशील रही उचित अवसरको ताकमा पियो । यो मौका १८५४-५६ ई. मा नेपालले पायो । त्यसबेला चीन आफ्नो गृह-समस्यामा झल्केको थियो र भोटको आन्तरिक राजनीति पनि गडबडिएको थियो । यस अनुकूल परिस्थितिमा जङ्ग बहादुरले भोटमा चढाई गरे र विजयी पनि भए । पराजित भोटले नेपालद्वारा राखिएका शर्तहरू मन्जुर गरी १८५६ ई. मा सन्धि गर्‍यो ।^५ यस सन्धिबाट नेपालले १७६२ ई. को सन्धिबाट गुमेको प्रतिष्ठा (भोटमा सिक्का पठाउने अधिकार बाहेक) पुनः कायम गर्न सफल भयो । १८५६ ई. देखि १९५६ ई. सम्म यस सन्धिले नेपाल भोट सम्बन्धलाई मार्गदर्शन गर्‍यो र १९५६ ई. को नेपाल-चीन सम्झौताद्वारा उक्त सन्धि खारेज भयो । एक शताब्दीसम्म प्रभावकारी भएको यस सन्धिको पालना, अपहेलना, सन्धिको पालना सम्बन्धि उठेका विवाद र समाधान आदिको विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ ।

नेपाल-भोट बीच भएको बाणशली सन्धि जङ्ग बहादुरको निवास्थान बाबायली दरवारमा १९१२ वि. सं. चैत्र वदी ३ रोज तदनुसार १८५६ ई. मा सम्पन्न भएको थियो । यस सन्धिको पहिलो धारामा प्रत्येक साल भोटले नेपाललाई मोरु १०,०००- तिर्नु पर्ने व्यवस्था थियो । भोटले उक्त रकम जस्ताई सित्तो भनिने गरिन्थ्यो, प्रत्येक साल मार्ग महिनामा नेपाल पठाउने गर्दथ्यो । नेपाली बकिललाई दिएको निर्देशनमा “भोट सरकारबाट गोर्पा सरकारमा बुझाउनु पर्‍यो सित्तोको गोर्पालो मोरु १०,०००- साल बसाली ताकीति गरी भोट सरकार तर्फबाट मंतीर मैल्लामा यहाँ सदर मुलुकी पानामा बुझाउन पठाउनु ताकिती गर्दा पनि चलान गरी पठाएनन् भन्‍या

३. लियो ड. रोज, नेपाल स्टुड्याटेजी फर सरभाइवल, दिल्ली : अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटी प्रेस, १९७३, पृ. ४२-४३ ।

४. सौवात मण्डलको विषयमा हेर्नुहोस्, जिरदन मानन्धर र तीर्थ प्रसाद मिश्र, नेपालस श्वीनीश्वीनीयल मिसन्स टु चाइना, काठमाडौं : पूर्ण देवी र पुष्पा मिश्र, १९८६ ।

५. प्रेम रमण उप्रेती, नेपाल-तिब्बत रिसेसन्स १८५०-१९३०, काठमाडौं : पुगानारा, १९८०, परिशिष्ट डी ।

हजुरमा जाहेर गरी पठाउनु" १० उल्लेख दियो । यस शर्तमा भोटले कहिले पनि खल्ल नगरेर समयमार्न सित्तो नेपाल पठाउने गर्दथ्यो । १९०३-०४ ई. मा अंग्रेजले भोटमा पठाएको अभियान दखलाई नेपालले अदृश्य सहयोग गरेकोमा भोट कूटभै सित्तो तिरौं कि भन्ने आशंका नेपालका भारदारले लिएका थिए । तर भोटले समयमार्न सित्तो पठाइदियो । यसको जानकारी थी ११ चन्द्र शमशेरले तत्कालिन अंग्रेजका आवासिय दूतलाई पनि दिएका थिए । १२ भोटका प्रधान सेनापति तथा मन्त्री मण्डलका सदस्य छारुङ्ग काजी नेपालको भ्रमणमा आएको बखतमा वर्षेनी तिर्नु पर्ने सित्तोको बदलामा एकैचोटी ६,०००/- धोजे बुझाउने अनुरोध गरेका थिए । भोटले जम्मा गर्ने धोजेबाट वार्षिक रु. १०,०००/- ब्याज आउन सक्ने कुरा बताएका थिए तर उनको प्रस्ताव मन्जुर भएन । १३ सन्धि खारेज नहुन्जेल भोटले सित्तो तिर्दै आयो । भोटले वार्षिक बुझाउने सित्तोबाट नेपाललाई आधिक लाभ उल्लेखनीय रूपमा नभएता पनि आफ्नो प्रतिष्ठा भने निश्चय नै बढाएको थियो ।

१९५६ ई. को सन्धिको दोस्रो धारामा कुनै विदेशी शक्तिले भोटमा आक्रमण गरेमा नेपालले भोटलाई सैनिक सहयोग गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । यस शर्त अनुसार भोटले नेपाल समक्ष १९०३-०४ ई. को अंग्रेजी अभियान र १९०८-१९१२ ई. को चीन भोट संघर्षमा दुई पटक सैनिक सहयोग माग्यो थियो । तर नेपालले दुई पटक कुनै किसिमको सहयोग नगरी आफू तटस्थ भएको देखाउने प्रयत्न गर्‍यो । सङ्कटको घडीमा नेपालले सहयोग नगरेको स्वदर्भमा भोटले अहदको उल्लंघन भएको दावा गर्‍यो : तर नेपालले अहदको उल्लंघन नभएको जिकिर गर्‍यो । नेपालको भनाई अनुसार भोटले गोरखाको उचित सल्लाहलाई वास्ता नगरी चीन र अंग्रेज सरकारहरूका बीच भएको सम्झौतालाई उल्लंघन गरी सङ्कट आफैले निम्त्याएको थियो । चन्द्र शमशेरले चार काजीहरूको नाममा पठाएको पत्रमा १९१२ सालको अहदमा नेपालले भोटलाई कुनै बाहिरी देशबाट आक्रमण भएमा सघाउनु पर्ने हो...तर नेपालले शुद्धमान उचित सल्लाह दिई अंग्रेजसंग मुलह गरी समस्या समाधान गराउन अनुरोध गरेकोमा वास्ता नै नगरी सङ्कट आफैले बोलाएको हुनाले नेपालले सैनिक सहयोग गर्ने मसक्ने स्थिति भएको जानकारी दिएका थिए । १४

योङ्ग हसवैण्डको अभियान विदेशी आक्रमण थियो वा थिएन भन्ने विषयमा विचार गर्ने वाञ्छनीय छ । यस अभियानको उद्देश्य भोटलाई सन्धिको शर्त पालना गराउनु थियो नकि भोटका प्रदेश कब्जा गर्ने । तर गुरु. ग्याम्पी, आदि ठाउँमा भएका मुठभेडका घटनाहरूबाट यस अभियानको आत्मक रूप देखिन्छ । गुरुदेखि नै अंग्रेज सरकारको तयारी, ह्यासासम्म पुग्ने योजना आदि कारणबाट यो आक्रमण थिएन भन्न सकिदैन । एकातिर नेपालले सैनिक सहयोग गरेता पनि अंग्रेजको प्रयास विफल पार्न सकिदैन थियो र अर्कोतिर निर्बल भोटलाई सहयोग गरी सबल अंग्रेजलाई चिहाउन पनि चाहँदैन थियो । अतः नेपालले सैनिक सहयोग नदिनु देशको स्वार्थ अनुकूल

६. त्रिरत्न मानन्धर, सम आसपेक्टस अफ राणा क्ल इन् नेपाल, काठमाडौं : पूर्ण देवी मानन्धर, १९८३, पृ. १४४
७. चन्द्र शमशेरले २५ जनवरी १९०५ मा रेभेनसलाई पठाएको पत्र. फोरेन डिपार्टमेण्ट, एक्ट. थो., राष्ट्रिय अभिलेखालय, नयाँ दिल्ली, भारत
८. तीर्थ प्रसाद मिश्र, "भोटका प्रधान सेनापतिको नेपाल यात्रा" गरिमा पूर्णाङ्क ५०, पृ. ३३
९. चन्द्र शमशेरले भोटका चारकाजीलाई पठाएको पत्र, मिति नभएको, पोका नं. २०६, परराष्ट्र मन्त्रालय अभिलेखालय, नेपाल

धियो । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको आधारमा पनि आफ्नो देशको स्वार्थ विपरित र विनाकारण वृद्धमा होमिएमा सुरक्षात्मक सम्झौता (defensive alliance) को विषयमा भएको मात्र सकिदैन । तर, नेपालले उक्तो अर्थ जलाई भोटको गुप्त सूचनाहरू प्रदान गरेको, चोरी र फुलीहरूको सहयोग गरेको कार्यहरूबाट भने अहदको प्रतिकूल कार्य गरेको भन्न सकिन्छ । नेपाल यस विवादमा तटस्थ हुन सकेन ।^{१०}

यस धाराको अर्को विवाद १९०८ र १९१२ ई. को भोट-चीन संघर्षमा भयो । यस संघर्षमा चीन र भोट दुवैले नेपालसंग सैनिक सहयोगको मागना गरेका थिए । नेपालले दुवैलाई सहयोग नगरी मध्यस्थताको माध्यमद्वारा शान्ति काममा गराउने उद्योग गर्‍यो र नेपाली वकिलहरूको सत्प्रयासहरूबाट भोट-चीन सम्झौता गराउन निकै सहयोगी भयो । यस अगुवामा पनि भोटले नेपाललाई अहदको उल्लंघन गरेको दोष लगायो । तर भोट-चीनको मुठभेडमा नेपालले सैनिक सहयोग नगरेकोमा सन्धिको पालना नभएको भन्न सकिदैन । भोटले चीनको प्रमुखता स्वीकार गरेकाले यो आन्तरिक संघर्ष थियो-सन्धि अनुसार कुनै विदेशी आक्रमण भएको खण्डमा मात्र नेपालले भोटलाई सैनिक सहयोग गर्नु पर्ने हो ।

१८५६ ई. को सन्धिको तेस्रो धारामा "नेपाली व्यापारीहरूलाई भोटले आफ्ना मुलुक भित्र कुनै प्रकारको जगात् महसुल नलिने" भन्ने उल्लेख गरिएको थियो । यस धाराको सामान्यतया १९०४ ई. सम्म पालना भएको देखिन्छ । यस बीच यदाकदा भोटका अधिकारीहरूले नेपाली व्यापारीहरूबाट महसुल अनुल गर्ने घुप्टता गरेको र वकिलको विरोधबाट भोटको प्रयास निष्फल भएको थियो । तर १९०४ ई. पश्चात यस धाराको पालना विषयलाई लिएर नेपाल-भोट बीच निकै लामो विवाद भएको थियो । १९०४ ई. पूर्व नेपाली व्यापारीहरूले जुन-सुकै मार्गबाट व्यापार गर्दा भन्सार महसुल भोटले लिदैनथ्यो । १९०४ ई. मा भएको अंग्रेज सरकार र भोट सरकार बीचको ह्यासा सम्झौता पछि भने भारतीय व्यापारीहरूले भन्सार महसुल तिरी छुम्बी उपत्यकाको मार्गबाट व्यापार गर्न थाले । यस मार्गबाट व्यापार गर्ने नेपालीहरूलाई भोट सरकारले जगात् महसुल लिने नीति सियो जसको नेपालले विरोध गर्‍यो । भोट सरकारको बनाई अनुसार फरिको बाटो (चुम्बीतर्फ) हाल खुलेकाले यस मार्गबाट व्यापार गर्ने नेपालीलाई जगात् महसुल नलिने भन्ने अहदमा उल्लेख नभएको र नेपालबाट जाने आउने बस्तुमा मात्र भन्सार नलाग्ने भनिएको जिकिर गर्दै भारत तर्फ व्यापार गर्ने नेपालीहरूलाई भन्सार लाग्ने दावा गर्‍यो । यसमा नेपालले तिव्र विरोध गर्दै १८५६ ई. मा (अहद भएको समयमा) फरिको बाटो खुल्दै नखुलेको हुनाले नेवार महाजनले मात्र हैन कसैले पनि उक्त मार्गबाट व्यापार गरेका थिएनन् । अहदमा सारा भोटमा भन्सार नलाग्ने उल्लेख हुँदा हुँदै जागत लगाउन खोज्नु दुई देशमा चमक बढाउन खोज्नु हो, गोरखा अहदको पालना गराउन तत्पर छ भन्ने पत्र पठायो ।^{११} यस प्रकारको वाद विवादबाट नेपालको व्यापारको नोक्सान भयो । कालान्तरमा नेपाली व्यापारीहरूले पनि फरिको बाटोबाट भन्सार तिरी व्यापार गर्न थाले । भोटबाट फरिको बाटो हुँदै हिन्दुस्थान तर्फ व्यापार गर्ने नेपालीलाई भन्सार लिनु अहदको विपरित कार्य थियो । किनकी भोटका मुलुकमा

१०. तीर्थप्रसाद मिश्र, पोलिटिकल रिसेसन्स बिट्विन नेपाल एण्ड टिबेट, पटना विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत भएको वि. एच. डी. शोध प्रबन्ध, १९८७, पृ. १२७-३२

११. चन्द्र शमशेरले १९७१ वि. सं., ज्येष्ठ २० रोज २ मा भोटका चारकाजीलाई पठाएको पत्र, पौका नं.-६०, परराष्ट्र मन्त्रालय, अभिलेखालय

नेपाली व्यापारीलाई भन्सार नलान्ने उल्लेख सन्धिमा थियो।

पापायलीको सन्धिको चौथो शर्तमा युद्धको दौरानमा नेपालले कब्जा गरेका भोटका क्षेत्रहरूबाट फौज हटाई, कब्जा गरेका सिपाही, भेडा, चोरी फर्काउने र भोट सरकारले कब्जा गरेका नेपाली तोप र १८४१ ई. को भोट डोभरा युद्धमा समाप्तिएका सिख कंठीहरूलाई छाड्ने कुरा उल्लेख थियो। यसको पालना तुरुन्तै भयो र यस धाराको पछाडि पनि दुवै देशको इतिहासमा कुनै प्रभाव पारेन।

१८५६ ई. को सन्धिको पाचौं धारामा भोटमा नेपाली नायक रहने परम्परा भएकोमा अब उप्रान्त भारदार राख्न पाउने उल्लेख थियो। (तिश्वती भाषामा अनुवाद गरिएको सन्धिमा भारदार नेवार बाहेक अरु नियुक्त गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख थियो) यस शर्त अनुसार १८५६ ई. देखि १९५६ ई. सम्म २० नेपाली भारदारहरू वकिलको रूपमा ल्यासामा रहे।^{१२} नेपाली आवासीय दूत भोटमा रहने भएता पनि भोटका प्रावासीय प्रतिनिधि नेपालमा रहने व्यवस्था भने थिएन।

पापायली सन्धिको छैठौं धारामा नेपाली व्यापारीहरूले ल्यासामा जवाहरत, गहना, छायात्र र कपडाको व्यापार गर्न कोठो स्थापना गर्ने पाउने कुरा परेको छ। यस शर्तको पालनाको विषयलाई लिएर १८५६ ई. देखि १९५६ ई. को अवधिमा विभिन्न विवादहरू उत्पन्न भए। १८६६ ई. मा दुबै देश बीच हुने नून र चामलको बर्षापरि सम्बन्धि विवादलाई लिएर विवाद उठ्यो। तर यस विवादले चर्को रूप लिन नपाउँदै आपसि छलफलद्वारा समस्या समाधान भयो।^{१३} वास्तवमा नेपाली व्यापारीहरूले पाएको विशेषाधिकार प्रति भोटका व्यापारीहरू रुष्ट थिए र स्थानीय अधिकारीहरूले अप्रत्यक्ष रूपमा आफ्ना व्यापारीहरूलाई उपसाईको थिए। नेपाली व्यापारीहरूले पाएको मुचियाबाट काश्मिरी र गोसाई व्यापारीहरू पनि छुट्टा थिए। यी सबै व्यापारीहरू एक जुट भै नेपाली व्यापारीमाथि खनिने गर्दथे। १८५६ ई. को सन्धि अनुसार नेपाली व्यापारीहरू भोटमा व्यापार गर्न स्वतन्त्र थिए तर पनि आपसमा खिचातानी नहुनु भन्ने उद्देश्यले नेपाली, भोट र मुसलमानी व्यापारी बीच एउटा नियम बसालिएको थियो जस अनुसार "भोट र मुसलमानी व्यापारीहरूले अनौजो सगायत अरु खाने चीजको व्यापार गर्न, मुसलमान व्यापारीहरूले मुगा र धूप घोममा राख्नु र नेवारले चाहिँ तम्बु बिक्री नगर्ने घोस पसलियाहरूले कपडा लत्ता बिक्री नगर्ने, कपडा लत्ता बिक्री गर्ने घोस पसलियाहरूले तम्बु र वरात बिक्री नगर्ने" भन्ने निर्णय गरिएको थियो। उपरोक्त उल्लेखित बस्तुहरू बाहेक अन्य सामान सबैले बेच्न पाउँदथे।^{१४} तर यो नियम पालना भएन- बाँदि विवाद चल्द गयो। विज्ञानाब्दीको प्रारम्भमा लुम्बी घाटीको मार्ग प्रचलन पश्चात नेपालको व्यापार हाँस हुँदै गएकोले यस शर्तको पालना विषयक कचिङ्गन पनि कम हुँदै गयो।

भोटका व्यापारीहरूबाट मात्रै यस शर्तको उल्लंघन भएको थिएन, नेपाली व्यापारीहरूबाट पनि यस धाराको पालना भन्दा अवहेलना गर्ने बढी भयो। नेपाली व्यापारीहरूले स्थानीय कानून विपरित अफिमको व्यापार

१२. मानन्धर, पूर्ववत् पाठ टिप्पणी संख्या ६, पृ. ६-७

१३. विरत्न मानन्धर, नेपाल-भोट विवाद, काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०४१, पृ. ६

१४. उही, पृ. १२-१३

गर्न, जाँड रक्सी बेच्ने, शिकार खेल्ने घादि अहद विपरित कार्य गरेका थिए । संक्षेपमा भन्ने हो भने यस धाराको पालना भन्दा उल्लंघन नै भइ भयो ।

सन्धिको सातौँ धारामा भोट स्थित नेपालीहरूको आपसी झगडा नेपाली वकिलले नै हेर्ने छिन्ने र नेपाल र भोटका रैती बीचको झगडा दुवै देशको अधिकार समावेत भएको संयुक्त टोलीले छिन्ने कुरा उल्लेख थियो । नेपालीहरूको आपसी झगडा ज्ञानमा स्थित नेपालको वकिल कार्यालयबाट हेरिन्थ्यो र यस प्रयोजनकालागि श्री ३ वीर शमशेरको पालामा ज्ञानमा अदालत नै गठन भएको थियो ।^{१६} यस शर्त पालना विषयमा पनि समय समयमा मतभेद भएको देखिन्छ । सन् १९०६ र १९१६ मा भोटमा चीनको आधिपत्य हुँदा नेपाली-नेपाली बीचको झगडा र भोट-नेपाली बीचको मुद्दामा समेत चीनी अधिकारीहरूले हस्तक्षेप गरेका उदाहरण भेटिन्छन् । भोटबाट समेत यसको उल्लंघन भएका घटनाहरू पाइन्छन् । सन् १९२० ई. मा ग्यालबु शेर्पाको रैती मुद्दामा (ग्यालबुलाई नेपाल र भोट दुबैले आ-आफ्नो रैती दावा गरेका थिए) भोटले एकतर्फ निर्णय गरी खनामा राखेको र ग्यालबु खलखानाबाट भागी नेपाली वकिलको अफिसमा शरण पार्ने बाहेक भोटका अधिकारीले शक्तिको प्रयोग गरी ग्यालबुलाई कब्जा गरी कुटपीट गरी मारेकोमा नेपालले तिर्र विरोध गर्‍यो । यस संघिन घटनामा भोटबाट नेपाली वकिलको अफिसको मर्यादा अतिक्रमण गरेको समेत आरोप नेपालले लगायो । यस घटनाले दुवै देश बीच युद्ध हुने स्थिति ल्यायो, तर भोटले कालान्तरमा माफी मानेकाले समस्या सुल्झियो ।^{१७}

नेपालले पनि यस धाराको उल्लंघन गरेको आरोप भोट सरकारले लगाएको पाइन्छ । एकबना भोट रैतीले नेपालीमाथि अपराध गरेकोमा नेपाल सरकारले उक्त अपराधीलाई नेपाललाई मुम्पन्न बाध्य गराएको थिए । यस्तै नेवार समाजको हत्या गर्ने भोट रैतीलाई नेपालले नेपाली कानून अनुसार मृत्यु दण्ड दिएका थिए जबकि भोटमा मृत्यु दण्ड दिने प्रचरण थिएन ।^{१८} यी साना तिना विवाद बाहेक यस शर्तको पालना नै भएको देखिन्छ ।

बापाबलीको सन्धिको आठौँ धारामा नेपाल र भोट दुवै देशका नागरिकले आफ्ना देशमा हत्या गरि अर्को देशमा भागेमा अपराधीलाई फिर्ता गर्ने ब्यहोरा परेको छ । यस धारा सन्दर्भमा कुनै वाद विवाद उठेको पाइँदैन र अभियुक्तहरूलाई एकले अर्को देशमा मुम्पेका उदाहरणहरू पनि कमै मात्रामा भेटिएका छन् ।

चर्चित सन्धिको नवौँ धारामा भोटका रैतीले नेपालीहरूको धनमाल चोरेमा भोट सरकारले चार पत्ता लगाई चोरिएको मालसामान भराउने र चोर पत्ता नलागेमा भोट सरकारले नै क्षतिपूर्ति दिने तथा सोही अनुसारको दायित्व नेपाल सरकारको रहने निर्णय गरिएको थियो । यस शर्तको व्यवहलना भएकोमा नेपाल-भोटको कुटनैतिक इतिहासमा संघिन विवादहरू उठेको पाइन्छ । ज्ञानमा स्थित नेपाली व्यापारीहरूको धनमाल लुटिएकोमा भोटले क्षतिपूर्ति दिन आनाकानी गरेकाले सन् १९२३-२४ मा युद्धको समेत स्थिति देखा पर्‍यो । तर भोट सर-

१५. चाल्सवेल, टिबट पासट एण्ड प्रिजेण्ट, अक्सफोर्ड: ब्लेरेडेन प्रेस, १९२४, पृ. २३५

१६. तीर्थप्रसाद मिश्र, "ज्ञानमा वकिली अदालतमा पर्ने कार्यहरू" रोलम्बा भो. ४, संख्या १, पृ. ३-१०

१७. तीर्थप्रसाद मिश्र, सिटीस रोल इन दि नेपाल-टिबट काइसिस (१९२५-१९३०) म्बाइस अफ हिस्ट्री. भो. IX-XI, संख्या १, पृ. १९-२५

१८. वेल, पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या १५, पृ. २३३-३६

कारले क्षतिपूर्ति गर्ने पत्रो ।^{१९} १९०८-१९ ई. मा भोट-चीन संघर्षको दौरानमा नेपाली महाजनको लुटिएको र हानी नोक्सानी भएको सम्बन्धको क्षतिपूर्ति १३४८६४^{२०} मोहोर भोटले तिर्न बाध्य भयो ।^{२०} नेपाल सरकारले कति पटक नेपाली महाजनहरूको धनमाल नोक्सानी भएकोमा भोट सरकारले क्षतिपूर्ति नगरेको आरोप लगाएको पाइन्छ । सन् १९१२ ई. मा कुतिको महाजन हिरामानको धनमाल चोरी भएकोमा र तापलाखारमा नेपाली व्यापारीको घातमन गहू लुटिएको र सो को क्षतिपूर्ति हुन नसकेको देखिन्छ ।^{२१}

१८५६ ई. को सन्धिको दशौं धारामा युद्धकालमा (१८५४-५६ ई.) भोटमा नेपालका नागरिकले आफ्ना देशका विरोधी सरकारलाई कुनै प्रकारको सहायता दिएको भए त्यस्ता व्यक्तिलाई देशद्रोहको अभियोगमा कुनै प्रकारको दण्ड नदिने कुरा परेको छ । तत्कालीन स्थितिकोलागि मात्र यो शर्त समावेश गरिएकोले यसको दीर्घकालीन असर परेन ।

नेपाल र भोटको कूटनीतिक इतिहासमा सन् १८५६ ई. को ठूलो महत्त्व छ । यो दुवै देशको सम्बन्धलाई एक जताउदीसम्म यही बहदले मार्गदर्शन गरेको पाइन्छ । यो सन्धि नेपालको सफल सैनिक कार्यवाही पश्चात् हस्ताक्षर गरिएको हुनाले एक सन्धि छ । सन्धिको धारा १, ३, ५, ६ र ७ बाट नेपालले एक सन्धि अधिकार प्राप्त गरेको थियो । भोटले विषय भएर सन्धिमा हस्ताक्षर गर्नु परेकाले कुठ थियो, अतः कालान्तरमा परोक्ष रूपमा सन्धिको अपहेलना गर्ने धारणा फैलतः दुवैमा तिता अटनाहरू गर्दै गए । नेपाली व्यापारीहरूले भोटमा पाएको विशेषाधिकार वास्तवमा झगडाको मुख्य विद्धान् थियो । १८५६ ई. पश्चात् अगातीर भएको विवादबाट नेपालको व्यापारको क्रमिक ल्हास हुँदै गयो । छुम्भो घाटीको मार्ग प्रचलन भएपछि भोटको वैदेशिक व्यापार स्पष्टीकरणबाट प्रवाहित भयो ।

विकी अताउदीको प्रारम्भ भएपछि सन्धिको अर्थ र दायित्व दुवै पक्षले आफ्ना आफ्ना राष्ट्रिय स्वार्थ अनुरूप गर्ने थालेकाले व्यापारीक बाहेक राजनैतिक विवादहरू पनि उत्पन्न भए । अंग्रेजको विरुद्ध भोटलाई सहयोग गर्दा नेपालको राष्ट्रिय हित विपरित हुन जाने हुँदा बहाना बनाई नेपाल मध्यस्थता गर्ने पछि लाग्यो । यसै गरी फाँको वाटोमा भन्सार लगाउँदा भोट सरकारले अहदमा उल्लेख नभएको बहाना बनायो । नेपालले भोटमा व्यापारीक उद्देश्यलाई सर्वाधिक प्राथमिकता दिएकाले १९६० ई. पछि नेपालको व्यापार समाप्त प्राय भएकाले कुनै विवाद आएन र १९५६ ई. मा नेपाल-चीन द्विपक्षीय सन्धिद्वारा १८५६ ई. को सन्धि खारेज भै नेपाल र भोट सम्बन्धको नयाँ अध्याय थालनी भयो ।

- १९. विवादको पूर्ण विवरणका लागि हेर्नुहोस्, मानन्धर, पूर्णबत्त, पाद टिप्पणी, संख्या, १३
- २०. लाल बहादुरले स्थित नेपाली बकिल लाल बहादुरले लुटपिट र हानी नोक्सानीको विवरण पेश गरेको थिए । लाल बहादुरले १९६६ वि. सं. आषाढ १९ गते चन्द्र शमशेरलाई पठाएको जाहेरी, पोका नं. १०४ 'घ', परराष्ट्र मन्त्रालय अभिलेखालय
- २१. लाल बहादुरले १९७० वि. सं. आषाढ २१ रोज ३ मा श्री ३ महाराज समक्ष पेश गरेको जाहेरी, पोका नं. ६०, उही

देवपाटनको प्राचीनता र महत्व

- गोविन्द टण्डन

काठमाडौं शहरदेखि करीब ४५ किलोमीटरको दूरीमा उत्तर-पूर्व दिशामा 'देवपाटन' नामक बस्ती रहेको छ । यही बस्तीमा वाग्मतीको पश्चिम किनारमा पशुपतिनाथको प्रसिद्ध मन्दिर तथा अन्य कतिपय मूर्तिहरू, मन्दिरहरू तथा धार्मिक-सांस्कृतिक महत्वका कीर्तिहरू रहेकाले देवपाटनको अत्यधिक महत्व रहेको स्पष्ट छ । देवपाटनलाई कहिलेदेखि के कारणले महत्त्व पाई स्वर्ण पशुपतिनाथ लगायत त्र्यम्बक मन्दिरहरू बने, मूर्तिहरू बने त्यस बारेमा निश्चयसार्थ बोल्ने समकाशीन प्रमाणिक आधारहरू केही पनि नभएकोले किटान गरी भन्न सकिने स्थिति छैन । यो स्थितिमा पशुपतिको स्थापना पश्चात् नै धार्मिक-सांस्कृतिक महत्व प्राप्त गरेको भन्ने बाहेक अन्य विकल्प छैन । तापनि त्यहाँ रहेका शिवोत्तेश्वर शिवलिंग, विरूपाक्ष रूपका शिव एवं त्र्यम्बकित आर्षादेवीका मूर्तिहरूलाई हेर्दा र तिनमा निहित विशेषता एवं महत्त्वलाई दृष्टिगत गर्दा सो ठाउँको महत्त्वलाई बढाउन ठी मूर्तिहरूको पनि योगदान रहेको बुझिन्छ । पशुपतिको मन्दिरको स्थापनाले पछि गएर देवपाटनको महत्व र स्थितिमाई सुदृढ पार्न अझ मद्दत गर्‍यो । वाग्मती, जसको महत्व र महत्त्व प्रशस्त पाइन्छ, प्राचीनकालदेखि त्यहाँ प्रवाहित छँदै थियो, पछि विस्तार विस्तार हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित मूर्ति तथा मन्दिरहरू बन्दै गएकोले दिनानुदिन त्यस क्षेत्रको महत्त्वमा अभिवृद्धि हुँदै गयो । पवित्र वाग्मती नदी, कुण्ड, पोखरी र विभिन्न मूर्ति तथा मन्दिरहरूको महत्त्वको कारण पछि गएर यो क्षेत्र हिन्दू धर्मवलम्बीहरूको गरिमामय तीर्थस्थल बन्न गएको देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा देवपाटनको प्राचीनता र महत्त्वको सम्बन्धमा अर्थात् गर्नु सांस्कृतिक हुनाले पाइएसम्मका आधारहरू लिई केही लेख्नु परेको छ ।

एकपरी वशावलीले देवपाटनको स्थापना भारतका सम्राट अशोकका ज्वाइँ तथा बहिनी चारुमतीका लगे देवपालले गरेका हुन् भनी उल्लेख गरेको छ ।^१ त्यसै वशावलीको आधार लिई कसैले देवपाटनको स्थापना ईस्वी पूर्व तेस्रो शताब्दीमा भएको बताएका छन् ।^२ देवपाल र चारुमतीको कथामा प्रामाणिकता नभएको एवं

1. Daniel Wright (Ed), *History of Nepal*, Second Indian Edition (Calcutta: Susil Gupta Pvt. Ltd., 1958), p. 66.
2. Ronald M. Bernier, *The Temples of Nepal*, First Edition (Kathmandu: Voice of Nepal (Pvt) Ltd., 1970), p. 195.

तिनीहरूको ऐतिहासिकता पुष्टि पार्न नसकिने भएकोले राहटले सम्पादन गरी निकालेको वंशावलीको विवरणलाई स्वीकार्न सक्ने स्थिति छैन । देवपाटनको महत्त्व प्रारम्भिक लिच्छविकाल वा त्यो भन्दा अगाडिदेखि निश्चित रूपले अभिवृद्धि हुँदै गैरहेको थियो । तर त्यसभन्दा अगाडिको स्थिति बताउन अहिले सामग्रीहरू प्राप्त भएका छैनन् । शक सम्बत् ३८६ (वि. सं. ५२४) देखिका लिच्छविकालका करीब बत्तीस वटा अभिलेखहरू त्यही हुन् तथा लिच्छविकालका प्रशस्त शिवलिङ्गहरू एवं अन्य मूर्तिहरू हुनुबाट देवपाटनको प्राचीनता र महत्त्व स्पष्टसंग झल्किन्छ । साथै देवपाटन वरपर प्राचीन वास्तुकलाका अवशेषहरू यत्रतत्र प्रशस्तको संख्यामा छनिएर रहेका छन् । तिनीहरूमा मन्दिर वा भवन विशेषका कलात्मक प्रस्तरका संचार, स्तम्भ आदि मुख्य छन् भने प्रस्तर चैत्यका नमूनाहरू पनि धेरै छन् । शैलीगत विशेषताबाट हेर्दा तिनीहरूमध्ये धेरै लिच्छविकालका अवशेषहरू देखिन्छ ।

अहिले देवपाटन भन्नाले पशुपति मन्दिर वरपरको क्षेत्रलाई मात्र लिन गरेको पाइन्छ । गाउँ पञ्चायतको बर्गीकरण गर्दा नवाली टोलको पश्चिम ढोकादेखि पुरानो गोचरको पश्चिमसम्म एवं गोशालादेखि मित्रपार्क (कसाई टोल) सम्मको क्षेत्रलाई गाउँ पञ्चायत छंदा पशुपति आदर्श गाउँ पञ्चायत तथा नवाली टोलको ढोकादेखि घोबी-कोलासम्म तथा मित्रपार्कको मूल सडकदेखि चावहिलसम्मका क्षेत्रलाई भगवानस्थान गाउँ पञ्चायत नामाकरण गरिएकोले पहिलेको "देवपाटन" को क्षेत्र सीमित र संकुचित पार्नमा मद्दत पुऱ्यायो । वि. सं. २०३३ मा काठमाडौं नगर पञ्चायतको क्षेत्र विस्तार गर्दा गाउँ पञ्चायतबाट हो क्षेत्रहरू नगर पञ्चायत अन्तर्गत पर्दा भगवान-स्थान ७ नं. एवं पशुपति आदर्श गाउँ पञ्चायत काठमाडौं नगर पञ्चायतको ८ नं. बढामा बर्गीकृत भएकोले पशुपति मन्दिर लगायतका सीमित क्षेत्रलाई मात्र देवपाटन सम्झने र कहने चलन बढ्दै गैरहेको छ । गाउँ पञ्चायतको बर्गीकरण हुनुभन्दा अगाडि 'देवपाटन' शब्दले अहिले भन्दा विस्तृत क्षेत्रलाई जनाएको थियो । त्यसवेला घोबीखोला पूर्व बामती पश्चिम चावहिल घोबीखोला पुल दक्षिण वानेश्वर हात्तागोडा उत्तरको क्षेत्रलाई देवपाटन अम्बल भन्ने गरिन्थ्यो । यो कुरा वि. सं. १९२८ वंशावलीको बत्तीस पुतलीस्थित रामचन्द्र मन्दिरको शिलालेखबाट बुझिन्छ । त्यही रामचन्द्र मन्दिरको स्थापना गरेको कुरा लेखदा "..... काठमाडौंका अम्बलमध्ये देवपाटन बत्तीस-पुतली खुमकामा ..." भन्ने कुरा परेकोबाट अवगत हुन्छ ।^३ साथै मरेका नातेदारहरूको सम्झनामा प्रत्येक वर्ष बामन द्वादशीको दिन देवपाटनका वासिन्दाले मनाउने "उपाको बनेगु" को दिन देवपाटन शहर घुम्ने क्रममा बत्तीस पुतलीका केही भाग लगायत रामचन्द्र मन्दिर रहेको खुम्को पनि घुम्ने चलनलाई हेर्दा अघि बत्तीसपुतली देवपाटन क्षेत्रभित्र पर्ने गरेको बुझिन्छ । अहिले चावहिल, मैजूवाहाल, कुमारीगाल आदि ठाउँहरू देवपाटनबाट अलग भई देखिन्छ । तर मलकालमा तिनीहरू देवपाटन क्षेत्रभित्र पर्दथे भन्ने कुरा तत्कालिक शिलालेखहरूबाट बुझ्न सकिन्छ । नं. सं. ७७३ को चावहिल "घन्डो चैत्य" को सिडीमा भएको अभिलेखमा सो ठाउँलाई भन्नु पर्दा "देवपट्टन" भनिएको छ ।^४ त्यस्तै चावहिल चन्द्र विनायक मन्दिर नजीक पाटीमा रहेको अभिलेखमा सो ठाउँको उल्लेख गर्दा "श्रीदेवपत्तन भूम्या चावेहाली कित्तिपूजा महावेहालस्थाने इहेव पुण्ये भूमौ" भनी चन्द्रविनायक

३. गोविन्द टण्डन, "सनकसिंह टण्डन लाहुरी क्षेत्री र उनको योगदान", धर्म सन्देश, वर्ष २४, अङ्क २, (वि. सं. १०४२), पृ. ६६

४. नङ्कुरमान राजवंशी, काभ्रेपुल शिलालेख सूची, (काठमाडौं: राष्ट्रिय अभिलेखालय, वि. सं. २०२७); पृ. ७६

मन्दिर दुलाकाको ठाउँलाई पनि "देवपाटन भूमि" उल्लेख गरेको छ । यसबाट के देखिन्छ भने यद्यपि मल्लकालमा देवपाटनको क्षेत्रफल कहाँसम्म फैलिएको थियो भन्ने कुरा भन्ने कुरा चाहिँ पक्का छ । देवपाटनले पछिसम्म पनि निकै ठूलो क्षेत्रफललाई समेटेको थियो भन्ने कुरा वि. सं. १९६५ साल चैत्र २६ गतेको एउटा मन्जुरीनामा पत्रमा "...देवपाटका अम्बलमध्ये तीनचुले चारघरे बस्ने ..." भनी उल्लेख आएकोबाट अहिले चौड क्षेत्रमा पर्ने चारघरे भन्ने ठाउँ पनि देवपाटन भित्रै पर्दथ्यो भन्ने बुझिन्छ ।^५ त्यस्तै सोही नितिको अर्को पत्रमा सिल्लामुगललाई पनि देवपाटन अम्बल भित्रको बताइएको छ ।^६

लिच्छविकाल वा त्यो भन्दा अघाडि देवपाटनलाई कुन नामले पुकारिन्थ्यो, त्यसको अवफल कहाँसम्म विस्तृत थियो त्यस सम्बन्धमा पनि पाइएसम्मका आधार लिई यहाँ केही लेख्नु छ । तर ठोकुवा गरी बोल्न भने जोज्नु पर्ने कुरा यहाँ हाँकी छन् । लिच्छविकालका करीब बस्तीसँ बटा अभिलेखहरू त्यस क्षेत्रमा पाइएका छन् भन्ने कुराको चर्चा माथि गरिसकिएको छ । ती मध्ये कुनै पनि अभिलेखमा अहिलेको देवपाटनलाई कहने शब्दको स्पष्ट उल्लेख छैन । शक सम्बत् ४७७ (वि. सं. ६०४) को मानमतीको अभिलेख^७, जुन आर्यघाट पूर्व पुलदेखि अलिमाथि रहेको छ, मा "दोवग्राम" भन्ने ठाउँमा मानमतीले भगवान् नायेश्वरको निमित्त २८ मानिका कुत खाउने जग्गा राखेको उल्लेख छ । त्यहाँ आएको 'दोवग्राम' कुन्देको भ्रमले 'दोव' भएको हो त्यो "दोवग्राम" नभई 'दोवग्राम' हो भनी देवपाटनको लिच्छविकालीक नाम 'देवग्राम' हुनुपर्छ भनी कसै-कसैले मानेका पनि छन् ।^८ त्यसो हुनु भयकने होइन । यद्यपि मानमतीले स्थापना गरेको माथि उल्लिखित अभिलेखमा "दोवग्राम" भन्ने ठाउँ कहाँ पर्दछ भन्ने कुरा थाहा पाउने स्पष्ट आधार छैन । तर सो शिलालेख राखेको भण्डै ८५८ वर्ष पछि अर्थात् ने. सं. ५२३ मा लेखिएको 'नित्याह्निकतिलकम्' नामक तन्त्र सम्बन्धी हस्तलिखित ग्रन्थमा पशुपति मन्दिर वरपरको ठाउँलाई "देवपटन" भनी उल्लेख गरिएको छ ।^९ त्यस्तै ने. सं. ५४८को 'पाकविधिघण्टु' नामक

५. चारघरे बस्ने सानुलाल भोटेले शङ्कराचार्य मठ, देवपाटनलाई परिदिएको यो मन्जुरीनामाको सक्कल प्रति शङ्कराचार्य मठमा छ

६. सिल्लामुगल बस्ने दशरथ अधिकारीले जग्गा कमाउन सकार गरेको यो पत्र शङ्कराचार्य मठमा छ

७. धनवज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, (कोतिपुर: नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं. २०३०), पृ. १७७

८. (क) योगी नरहरिनाथ (सम्पा), संस्कृत सन्देश, वर्ष १, अङ्क ७, (वि. सं. २०१०-कातिक), पृ. ४८

(ख) बाबुराम आचार्य, "लिच्छविकालका शिलालेखमा किरातकालको भलक, देवपाटन, भादगाउँ पाटन र काठमाडौंका किरात नाम" नेपाली, अङ्क १६, (वि. सं. २०२०) पृ. ११

(ग) Marry Shepherd Slusser, *Nepal Mandala: The Cultural Study of the Kathmandu Valley* (New Jersey: Princeton University, 1982), p. 105.

९. बृहत्सूचीपत्रम्, चतुर्थ भाग: (काठमाण्डौ: राष्ट्रिय अभिलेखालय वि. सं. २०२०), पृ. २१८

हस्तलिखित ग्रन्थमा^{१०} पनि अहिलेको देवपाटनलाई कहँदा 'देवपट्टन' नै भनिएकोले, 'देवपट्टन' नाम मल्लकालमा प्रचलित रहनुमा केवल संयोग मात्र नभई त्यसभन्दा अगाधिको कालको नामको प्रभाव रहेको देखिन्छ। देवी-देवताहरूको मूर्ति एवं मठ-मन्दिरहरूको समागम त्यस क्षेत्रमा भएकोले 'देवधाम' वा 'देवपट्टन' रहनु स्वभाविक देखिन्छ। संस्कृतमा शहर वा पुर विशेषलाई कहने 'पत्तन' वाट नेवारी भाषाको उत्कर्ष कालमा नेवारीकरण गर्दा 'पट्टन' बनेको हो। 'देवपट्टन' अपभ्रंस हुँदै गई कालान्तरमा 'देवपाटन' नामले प्रसिद्ध हुन गयो। भाषा वंशावली-हरूमा यसलाई सुवर्णपुर पनि भनिएको छ।

बोलीचालीको भाषामा कसै-कसैले 'देवपाटन' भनी बोल्ने र लेख्ने गरेको पाइन्छ। तर त्यो ठीक प्रयोग होइन। 'देवपाटन' नामले त्यहाँको वैशिष्ट्यतालाई व्यक्त गर्न सक्तैन। 'देवपत्तन' यो संस्कृत नामबाट पनि देवपाटनलाई सम्बोधन गरेको पाइन्छ। देवपाटनलाई सम्बोधन गर्नु पर्दा नेवारी भाषामा खल, गोल, गोर आदि नामहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ। ती नामको साथमा 'देश' जोडिएको पनि पछिका अभिलेखमा पाइन्छन्। ती नामहरूले के अर्थ व्यक्त गर्छन्, ठीकसंग बताउन सकिने स्थिति छैन। देवपाटनका बुढापाकाहरू पशुपतिको ज्योतिर्लिंग रहेको ठाउँमा एउटा गाईले दिन दिन आई दूध बहाउने गरेकोले पशुपतिको पत्ता लागेको हो, गाईले बाटो पत्ता लगाई पशुपतिलाई प्रकाश गरेकोले सो ठाउँलाई 'गोल' भन्न थालियो र पछि त्यो नाम नै 'गोल' वाट प्रसिद्ध भयो भनी भन्ने गर्छन्।^{११} डेनियल राइटले सम्पादन गरेको भाषा वंशावलीमा यस सम्बन्धमा अर्को विवरण दिइएको छ। त्यस अनुसार लिच्छवि राजा शिवदेवको पालामा त्यहाँ बस्ती बसाई आवश्यक सर्वे विधि-विधानहरू गरी चार गणेश, चार भैरव, चार नृत्यनाथ, चार महादेव, चार कुमारी, चार बुद्ध आदिका मूर्तिहरू सहित नगरको स्थापना गरेपछि एक ढोका, दुई इनार, तीन घारा, चार नृत्यनाथ, पाँच ढवली, छ टोल, सात देवी, आठ आगाम र नौ वटा गणेशका मूर्तिहरू स्थापना गरे। त्यसपछि सो बस्तीलाई 'गोल' नाम दिए। किनभने त्यसको आकार गोलो थियो। त्यसकारण 'गोल' नाम राखियो भन्ने तर्क प्रस्तुत गरिएको छ।^{१२} नेपालमा प्राप्त अहिलेसम्मको पुरानो मानिने वंशावली गोपालराज वंशावली हो। सो वंशावलीमा देवपाटनको नाम उल्लेख गर्नु पर्दा कहीं 'खल'^{१३} कहीं 'खल'^{१४} शब्द प्रयोग गरिएको छ।

'खल' वाट 'गोल', 'गोर' आदि बनेका हुन्। 'खल' को शाब्दिक अर्थ के हुन सक्छ भन्ने वष्य प्रमाण प्राप्त छैन। तर लिच्छविकालका केही बस्ती, शाखाको र अधिकारको नामको पछि 'खल' प्रत्यय जोडिएको

10. Luciano Petech, *Mediaeval History of Nepal*, Second thoroughly revised Edition (Roma: 15 M. E. O., 1984), p. 167.

११. दक्षिणामूर्तिको वयोवृद्ध पुजारी पं. श्री रमेशानन्द राजोपाध्यायसंगको कुराकानीको आधारमा

१२. डेनियल राइट, पूर्वमत, पाद टिप्पणी सं. १, पृ. ७४

13. Dhanavajra Vajracharya and Kamal P. Mall, *The Gopalraj-Vamsavali*, (Kathmandu: Nepal Research Centre, 1985), pp 48, 96.

14. *Ibid*, pp. 44, 45, 48, 51 etc.

पाइन्छ । उदाहरणको लागि तेम्बल^{१५}, गीम्बल^{१६}, टेम्बल^{१७}, माम्बल^{१८}, धुम्बल^{१९}, लज्जाम्बल^{२०}, लिङ्गम्बल^{२१}, लाई प्रस्तुत गर्ने सकिन्छ । बस्ती विशेषको नामलाई बुझाउने 'म्बल' शब्दको प्रयोग गरिएको बुझिन्छ । लिङ्गम्बल अधिकरण (अड्डा) को नाम पनि लिङ्गम्बल नामको बस्तीबाट रहन गएको हो भन्ने अनुमान हुन्छ । लिच्छविकाल पछिको ने. सं. १३२ (वि. सं. १०६६) को पाटनको जिलालेखमा तेम्बलनामक ठाउँको चर्चा आएको छ ।^{२२} त्यो ठाउँलाई त्यागल भनिन्छ । त्यस्तै काठमाडौं जैसीदेवल नजिकै लिच्छवि अभिलेखमा उल्लेख आएको 'लङ्गम्बल' मल्लकालको त्यहाँ भएको अभिलेख अनुसार मल्लकालमा लुज्जम्बलको^{२३} रूपमा प्रतिष्ठ भएको देखिनाले लिच्छविकालको 'म्बल' पछि गएर 'गाल', 'गल', 'गल' आदि रूपमा परिवर्तित भएको देखिन्छ । यसैले देवपाटनको नेवारी भाषामा कहिले 'म्बल' लिच्छविकालमै प्रचलित भैसकेको नाम देखिन्छ । देवपाटनलाई किन 'म्बल' भनिएको हो त्यस बारेमा ठोकेर भन्न सकिँदैन । अहिले 'गाल' र 'डोल' बस्ती विशेषको अवस्थितिलाई हेर्दा 'गाल' ले केही उच्च ठाउँ र डोलले निचो ठाउँलाई बुझाउँछ । यसलाई हेर्दा 'म्बल' शब्द सामान्यतया उच्च ठाउँमा अवस्थित बस्तीलाई बुझाउने शब्द हो कि भन्ने अनुमान हुन्छ । 'म्बल' संस्कृत शब्द होइन । लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा नै 'म्बल' शब्दको प्रयोग देखिनाले यो शब्द लिच्छविकालभन्दा अगाडि नेपालमा शासन गर्ने किरात भाषा परिवारको शब्द हुनु पर्ने देखिन्छ । हुन पनि बस्तीको पछाडि 'म्बल', गाल प्रत्यय जोडिएका ठाउँहरू सामान्यतया उच्च ठाउँमा अवस्थित बस्तीको एक अङ्गको रूपमा विद्यमान पाइन्छ र तिनीहरूको ऐतिहासिकता पनि प्राचीन देखिन्छ । उदाहरणकालागि पञ्जाल, टङ्गाल, त्यागल, सतुङ्गल, कुमारीगाल, सिह्लामुगल आदि प्रसिद्ध बस्तीहरूलाई प्रस्तुत गर्ने सकिन्छ ।

ऐ. शि. बाबुराम आचार्यले 'गोग्राम' बाट किरातकालमा 'गोर' शब्द अपभ्रंस हुँदै पछि 'म्बल' बनेको बताउनु भएको छ । उहाँले 'गोर' शब्दको 'गो' प्राचीन किरात भाषाको नामको अवशेष मान्नु भएको छ । तर त्यसको अर्थ गाई, गोरु होइन भन्दै 'गो' को अर्थको विषयमा घाति राख्नु भएको छ ।^{२४} गीपालेराजे वंशावलीमा

१५. धनवज्र वज्राचार्य, पूर्णवत्त, पादःटिप्पणी सं. ७, पृष्ठ ३४९

१६. ऐजम, पृष्ठ ५४४

१७. ऐजम, पृष्ठ ३८७

१८. ऐजम, पृष्ठ ४०५

१९. ऐजम, पृष्ठ ५४४

२०. ऐजम, पृष्ठ ५४७

२१. ऐजम, पृष्ठ ११२, १२६, १६७ आदि

२२. रामजी तिवारी र अरु (सम्पा), अभिलेख संग्रह, नवौं भाग (काठमाडौं: संशोधन मण्डल, वि. सं. २०२०), पृष्ठ २४-२५

२३. गीतमवज्र वज्राचार्य, हुनुवानढोका राजवंशवार, (कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं. १०३३), पृष्ठ ५-६

२४. बाबुराम आचार्य, पूर्णवत्त, पादःटिप्पणी सं. ७ (ख), पृष्ठ ३३

देवपाटनको प्राचीनता र महत्व

भगवान पशुपतिको प्र दुर्भाषको सम्बन्धमा चर्चा गर्दा एक ठाउँमा 'गोग्राम'^{२०} को उल्लेख आएकोले त्यसको आधारमा उहाँले बोल्नु भएको जस्तो देखिन्छ । जे होस्, 'भवल' शब्द किरातकालमा अत्यधिक प्रचलनको न्यव्य वियो । त्यस बेला बस्ती विशेषलाई बुझाउा शब्दको रूपमा त्यसको प्रख्याति भएको नुम्निन्छ । किरातकालदेखि प्रचलित सो शब्द लिच्छवि, मध्य र मल्लकाल हुँदै अहिलेसम्म ज्यूँका रूप रहेको छ । अहिलेको देवपाटनलाई कहन मल्लकालमा 'देवपट्टन', 'देवपत्तन' र 'भवल' आदि नाम प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । देवपट्टनको पूर्वरूप 'देवग्राम' हुन सक्छ ।

कसैले देवपाटनको पुरानो नाम गण्णिगुल्म वा गण्डिगुल्म हो त्यसैवाट पछि गाङ्गुलपत्तन नाम रहन गएको हो भनी अनुमान गरेका छन् ।^{२१} जहाँसम्म गण्णिगुल्मको कुरा छ त्यसको पहिलो उल्लेख मानदेव सम्बत् ६५ (वि. सं. ७२=) को नरेन्द्रदेवको पाटन श्यासल टोलको अभिलेखमा आएको छ ।^{२२} एगो अभिलेखको उठानका भागहरूको प्राप्ता उपकिसकेकाले 'गण्णिगुल्म' को किरातान गर्न गाह्रो परेको र ललितपुर भेगको अभिलेखमा सो नाम आएकोले ललितपुरतिर कर्त हुनु पर्छ भनी लुखियानो पेटेक^{२३}, धनबज्र बज्राचार्यले भन्नु भएको छ ।^{२४} स्वयम्भूलाल श्रेष्ठले भने 'गाङ्गुलपत्तन' नै देवपाटनको पूर्व नाम मानी 'गण्णिगुल्म' लाई 'गाङ्गुलपत्तन' को अघिल्लो रूप मान्नु भएको छ ।^{२५} देवपाटनलाई गाङ्गुलपत्तन भनी सर्वभन्दा पहिले योगी नरहरिनाथले सम्बोधन गर्नु भएको हो ।^{२६} ने. स. ११६ (वि. सं. १०५६) को 'अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता'^{२७}, त्यस्तै हर्षदेवको समयमा ने. सं. २१३ (वि. सं. ११५०) मा लेखिएको अर्को 'अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता' मा पनि 'गण्डिगुल्म' को चर्चा आएको छ ।^{२८} पहिल्लो ग्रन्थमा त्यसलाई 'विषय' समेत भनिएकोले अहिले आएर गण्डिगुल्म वा गण्णिगुल्म उपत्यकाभित्र नभई बाहिर हुनुपर्छ भन्ने धारणा राखन थालिएको छ । त्यसले अहिलेको गुल्मी भेगलाई

25. Dhanavajra Vajracharya and Kamal p. Malla, *op. cit.*, foot note No. 13; p. 25.

२६. स्वयम्भूलाल श्रेष्ठ, 'देवपाटनको प्राचीन नाम एक छलफल', नेपाली, पूर्णाङ्क १८ (वि. सं. २०२० माघ-चैत्र), पृष्ठ ३०.

२७. धनबज्र बज्राचार्य, पूर्णवत्त, पाद टिप्पणी सं. ७, पृष्ठ ४६४-६५

२८. पहिले पेटेकले ललितपुर भेगतिर गण्णिगुल्म हुनु पर्ने भनी लेखेकोमा नयाँ संस्करणको पुस्तक, मेडिएमल हिस्ट्री अफ नेपाल, पृष्ठ ३४-३५ मा त्यसको भवति त्रिको बारेमा थाहा नभएको लेखी त्यसको साथमा 'विषय' आउनाले काठमाडौँ खाल्डो बाहिर जस्तो देखिन्छ भने 'विषय' नआउँदा काठमाडौँ खाल्डो भित्र जस्तो देखिने विचार व्यक्त गर्नु भएको छ ।

२९. धनबज्र बज्राचार्य, पूर्णवत्त, पाद टिप्पणी सं. ७, पृष्ठ ४६५

३०. स्वयम्भूलाल श्रेष्ठ, पूर्णवत्त, पाद टिप्पणी सं. २६, पृष्ठ ३१

३१. योगी नरहरिनाथ (सम्पा), 'तुलादानशिलास्तम्भतोरणलेखा': संस्कृत साधेश, वर्ष १, अङ्क ४ (वि. सं. २०१०), पृष्ठ २७

32. Rahul Sankrityayana, 'Sanskrit Palm-leaf mass in Tibet: *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, 23 (1937), p. 29.

33. *Ibid.*, p. 25.

गुलपत्तने आर्यावर्तदेशे काण्डमण्डपनगरे इहैव पुण्य भूमौ^{३९} अर्थात् चतुर्गुणको कतिको प्रथम पाठमा, जम्बूद्वीपमा, भरतखण्डमा, भारतवर्षमा, हिमालयको दक्षिण पाठमा, नेपालमा, श्री ३ पशुपतिको नजीकै, बामुकी क्षेत्रमा वाग्मतीको पश्चिम, विष्णुमतीको पूर्व श्री गङ्गुलपत्तनमा आर्यावर्तमा, काण्डमण्डप नगरमा यस पुण्यभूमिमा भनी लेखिएको छ । पशुपतिको छेउछाउ अर्थात् देवपाटन भेगका अभिलेखहरूमा मात्र माथि उल्लेख गरिए जस्तो चर्चा पाइएको भए 'देवपाटन' नै गङ्गुलपत्तन हो भन्ने विश्वास त्पाज्य भिएन । तर 'गङ्गुलपत्तन' को उल्लेख भएको अभिलेखहरू देवपाटन नगरेकै काठमाडौं शहरको वरपर पनि पाइने भएकाले गङ्गुलपत्तनले देवपाटन मात्रलाई बताएको होइन रहेछ भन्ने बुझिन्छ । तानाबहाल^{४०}, हनुमानढोका^{४१} मा भएका अभिलेखहरू अनुसार ती ठाउँहरू पनि गङ्गुलपत्तन भित्र पर्दथे भन्ने बुझिएको छ ।

गङ्गुलपत्तनको पहिचानको सम्बन्धमा माथि चर्चा गरिएको 'महाकर्मविभङ्ग' र 'कर्मविभङ्गोपदेश' नामक हस्तलिखित ग्रन्थले पनि केही मद्दत पुऱ्याउँछ । महाकर्मविभङ्ग र कर्मविभङ्गोपदेशमा पढाक्षरी महाविहारको चर्चा पाइनुका साथै त्यो विहारको अवस्थितिको परिचय दिँदा 'श्रीयत्रुमाय' 'श्रीगङ्गुलके' भन्ने आएकोले काठमाडौं नगरको उत्तरी भाग गङ्गुल अर्थात् गङ्गुलपत्तन भित्रकै भाग यियो भन्ने बुझिन्छ । किनभने काठमाडौंको दक्षिणी भागलाई 'यङ्गुल' तथा उत्तरी भागलाई 'यम्बु' भन्ने चलन थियो ।^{४२} पढाक्षरी विहार आजभोकी दुर्गवहिल नामबाट प्रसिद्ध छ । गङ्गुलपत्तनमा यत्रदेवी महाविहार पनि थियो भन्ने कुरा नै सं. ५४० भाद्र (वि. सं. १४७७) को 'सुवन्तरत्नाकर' भन्ने हस्तलिखित ग्रन्थमा उक्त महाविहारको चर्चा आएकोले बुझिन्छ ।^{४३} यत्रदेवी महाविहारको अवस्थितिको सम्बन्धमा बाह्य पाठन सकेको भए अझ बढी कुरा बताउन सकिन्थ्यो । माथि गरिएको त्यति चर्चाहरूबाट संक्षिप्तमा के बुझिन्छ भने गङ्गुलपत्तन देवपाटनमा मात्र सीमित नभई विस्तृत ठाउँलाई ओगट्ने नाम रहेछ भन्ने बाह्य पाइन्छ । वि. सं. १८४९ को श्रीम खवासको नवसातको अभिलेखमा आएको उल्लेख पनि यस सम्बन्धमा उल्लेखनीय मात्र पछि । त्यहाँ गङ्गुलको अवस्थिति बताउनु पर्दा-

“आर्यावर्तदेशे हिमवद्दक्षिणपादे नेपालमंडले श्री ३ पशुपति-

संनिधाने वाग्मत्याः पश्चिमकुले विष्णुमत्यापूर्वकुले श्रीमत्कान्ति-

पुरमहानगरे श्री गङ्गुलके श्री यत्रुमलेश्वरमठारकस्थाने एहैव

पुण्यभूमौ... ”^{४४}

३९. गोविन्द टण्डन, 'मीम मल्लको अन्वय', अपाङ्गको आकांक्षा, वष ३, पृष्ठ २ (वि. सं. २०४१), पृष्ठ २९
४०. गौतमवज्र वज्राचार्य, पूर्वावत, पाद टिप्पणी संख्या २३, पृष्ठ २४४-२४६
४१. ऐजम, पृष्ठ २४६-२४७
४२. ऐजम, पृष्ठ ४
४३. लुशियानो पेटेक, पूर्वावत, पाद टिप्पणी संख्या १२, पृष्ठ १६२
४४. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख, प्रथम भाग (कोतिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि. सं. १०३७), पृष्ठ १५८-१५९

अर्थात् आर्षावसं देशमा, हिमालयको पश्चिमपट्टि नेपाल मण्डलमा श्री श्री श्री पशुपतिको नजिक वाग्मतीको पश्चिम किनारमा विष्णुमतीको पूर्व किनारमा कान्तिपुर महानगर श्रीगंगुल श्रीयंजु जमलेश्वर भट्टारकस्थानमा यही पुण्य भूमिमा भनी उल्लेख गरिएको छ । जमलेश्वर रहेको जमलेश्वर पनि गाङ्गुलपत्तनको सीमा भित्र पर्ने कुरा उक्त चिबराबाट बुझिन्छ । जहाँसम्म गाङ्गुलपत्तनको निश्चित सीमाको कुरा छ त्यस बारेमा ने. सं. ७६३ कात्तिक शुद्धि (वि. सं. १७००)^{४०}, ने. सं. ७८८ (वि. सं. १७२५)^{४१}, ने. सं. ८३१ वैशाख (वि. सं. १७६८)^{४२}, ने. सं. ८३५ वैशाख (वि. सं. १७७१)^{४३}, ने. सं. ८३७ फाल्गुन (वि. सं. १७७५)^{४४} एवं वि. सं. १८४२^{४५} को अभिलेखहरूमा 'वाग्मत्याः पश्चिमकुले विष्णुमत्यापूर्वकुले अर्थात् वाग्मती पश्चिम विष्णुमती पूर्वको क्षेत्रलाई कान्तिपुरमहानगर भनी उल्लेख गरी त्यसको साथमा गाङ्गुलपत्तनको पनि चर्चा गरिने प्रचलनलाई हेर्दा कान्तिपुरको अर्को नाम नै गाङ्गुलपत्तन अर्थात् गाङ्गुलपत्तन हो भन्ने देखिन्छ । यो कुरालाई 'तलेजु आगम-मल्ल वंशावली' भनी हिमवत्खण्डमा प्रकाशित पद्यमा वंशावलीमा पाटनलाई बताउन 'ललित-पट्टन' तथा कान्तिपुरलाई बताउन 'गाङ्गुलपट्टन' भनी सम्बोधन गरेकोबाट पनि पुष्ट्याई मिल्दछ ।^{४६} यसैले गाङ्गुलपत्तनभित्र देवपाटन पर्दथ्यो तर देवपाटन मात्रैको स्वतन्त्र नाम गाङ्गुलपत्तन होइन भन्ने देखिन्छ ।

१. म्वल, देवपत्तन, देवपाटनले विस्तृत क्षेत्रलाई समेट्दछ । त्यसैले म्वल, देवपत्तन वा देवपाटन अन्तर्गत अनेक टोल र बस्ती छन् भन्ने स्पष्ट छ । देवपाटन भेकको एउटा ठाउँ लिच्छविकालमा 'नवगृह' नामले प्रसिद्ध थियो । पछि मल्लकालमा पनि 'नवगृह' नाम केही प्रचलित थियो । वि. सं. १८८२ को देवपाटनसंग सम्बन्धित एक पत्रमा 'नवग्रह' नामको टोलको उल्लेख पाइनाले लिच्छविकालमा चलेको 'नवगृह' त्यसवेलाको जनजीश्रोत 'नवग्रह' भनी सम्बोधन गरे पनि लुप्त चाहिँ भैसकेको थिएन भन्ने बाह्य हुन्छ ।^{४७} देवपाटनलाई कहन मल्लकालमा 'म्वल' भनिने शब्द लिच्छविकालमा प्रचलित 'नवगृह' बाट बनेको धारणा पनि व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।^{४८} अब यस सम्बन्धमा यहाँ केही विचार गर्नु परेको छ ।

देवपाटन कसाई टोलको सम्बत् ७१ (वि. सं. ७०५) को लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा^{४९}

४५. गोविन्द टण्डन, पूर्णवत्त, पाद टिप्पणी सं. ३६, पृष्ठ २६
४६. स्वयम्भूलाल श्रेष्ठ, पूर्णवत्त, पृष्ठ ३२
४७. गीतमवज्ज वज्याचार्य, पूर्णवत्त, पृष्ठ २४७
४८. ऐजम, पृष्ठ २५४
४९. ऐजम, पृष्ठ २५६
५०. धनवज्ज वज्याचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख, पहिलो भाग (कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि. सं. २०३७), पृष्ठ ३५८-२५९
५१. योगी नरहरिनाथ (सम्पा), हिमवत्खण्ड, (वाशी: गोरक्षहिल्ला, वि. सं. २०१३), पृष्ठ १४७-१५०
५२. श्री ५ राजेन्द्र त्रिवेण शाहको वि. सं. १८८२ प्रथम ध्यावण शुद्धि ८ रोज ७ वो सालमोहर । यसको नक्कल प्रति मसंग रहेको छ
५३. धनवज्ज वज्याचार्य, पूर्णवत्त, पाद टिप्पणी सं. ७, पृष्ठ १६
५४. ऐजम, पृष्ठ ४७४-४७५

'नवगृह' भन्ने त्यहाँको एउटा ठाउँको उल्लेख आएकोले त्यसबेला त्यो भेकमा 'नवगृह' नामको ठाउँ थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आएको छ । लिच्छविकालमा नवगृहले कति क्षेत्र ओगटेको थियो त्था स्पष्टसँग भन्न नसकिए पनि लिच्छविकालको जिलालेखमा व्यवहृत भएको नवगृह नाम पछिगम्भ प्रचलनमा थियो भन्ने कुरा ने. सं. १२३ (वि. सं. १४५६) मा लेखिएको 'निस्थान्तिगतिक' नाम हस्तलिखित ग्रन्थबाट बुझिन्छ।^{५५} त्यहाँ यस्तो उल्लेख गरेको छ-

देवपत्तननगरे, श्री नवगृहरथाने श्रीयुवकुनिहर्मगृहाधिवास्तव्य
श्रीभूत चिकित्सकव्येचउदयग्रहाकस्य पुस्तक स्वयमेवार्थेन लिखित मितम् ।

सम्बत् ५२३ कार्तिककृष्णचतुर्दशी... नक्षत्रे... बृहस्पतिवासरे
सम्पूर्णमितम् । राजाधिराजपरमेस्वरेण श्रीमत् श्रीश्रीयुवराज जयधर्मम-
ल्लदेवस्य विजयराज्ये'

अर्थात् देवपत्तन शहरमा श्रीनवगृह भन्ने ठाउँमा श्रीयुवकुनिहा भन्ने घरमा बस्ने भूत चिकित्सक वैद्य उदयग्रहले आफ्नै निमित्त सारेको पुस्तक हो ।

ने. सं. ५२३ (वि. सं. १४५६) कार्तिककृष्ण चतुर्दशी... नक्षत्र बृहस्पतिवारका दिन । राजाधिराज परमेस्वर श्रीश्रीश्रीयुवराज जयधर्ममल्लदेवको राज्यमा ।

यसबाट देवपत्तनको एउटा ठाउँको रूपमा 'नवगृह' रहेको थाहा हुन्छ । 'नवगृह' नै देवपाटन नभई त्यसको एक ठाउँ मात्र हो भन्ने कुरा पनि उक्त हस्तलिखित ग्रन्थमा आएको उल्लेखले बताउँछ । प्रसप्रकार नवगृहको पहिलो उल्लेख आएको करीव ७५५ वर्षसम्म 'नवगृह' नाम 'न्यू'का रूपमा प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । देवपत्तन वा देवपाटनको पर्यायवाची नेवारीमा प्रचलित नाम 'स्वल्' भएको कुराको चर्चा माथि गरिसक्यो । देवपाटन अन्तर्गत एउटा ठाउँको नाम 'नवगृह' भएको हुँदा 'नवगृह' बाट 'स्वल्' नाम प्रचलित भएको होइन भन्ने देखिन्छ । 'नवगृह' प्रारम्भदेखि नै सीमित ठाउँ विशेषको नाउँको रूपमा आएको छ भने 'स्वल्' विस्तृत ठाउँलाई ओगट्ने नाउँको रूपमा प्रसिद्ध छ । यो कुरा गोपालराज वंशावलीको विवरणबाट पनि स्पष्ट हुन्छ।^{५६}

स ५०७ फाल्गुन शुद्धि प्रतिपदा, हस्त, वृद्धि बुधवार
श्रीस्वल् नवहरस, हनाया पास्यन्ता, लु पित्तो हायका ।
श्री श्रीजयस्वित्तिराजमलदेव ठाकुरस जजमान जुस्यम् दिव-

ङ्गत श्री राजलदेवीस उदेशेनाने' रूपायित् ।
अर्थात् ने. सं. ५०७ (वि. सं. १४४३) फाल्गुन शुक्ल प्रतिपदा बुधवार हस्तनक्षत्र बृद्धि-
योगी दिन श्रीस्वल् (श्रीदेवपाटन) नवहरमा पुरानो धाराको ओर्णोद्वारे गराई पानी

५५. बृहत्सूचीपत्रम् पूर्णवत्, पाद टिप्पणी स. ६, पृष्ठ २२८० 'नवगृह' शब्दको प्रयोग

५६. धनवज्र बजाचार्य र कमलप्रसाद महज, पूर्णवत्, पृष्ठ ७१, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००

आउने पारियो। श्रीश्रीजगत्सिधिराजमहलदेव ठाकुर जन्मान हुनु भएको थियो। शिवजन्त श्री राजमहलदेवीलाई लख गरी सो धारा बनाइएको हो।

यहाँ उल्लिखित 'नवहर' नवगृहको अन्तर्गत तथा 'श्वल' अन्तर्गतको एक ठाउँ हो भन्ने बुझिन्छ। विक्रमको पन्ध्रौँ शताब्दीका 'नवगृह' यो नाम स्थानीय बोलीचालीको भाषामा कह भन्ने प्रचलनमा आउन यात्रियकेको थियो। यद्यपि ने. सं. ५२२ (वि. सं. १४५६) को 'नित्याङ्गिकतिलक' नामक इस्लामिलिखित ग्रन्थमा 'नवगृह' नाम पाइन्छ। गोपालराज वंशावलीको विवरणबाट पनि नवहर वा नवगृह, श्वल वा देवपाटनको एक भागमम्म मात्र हो भन्ने बुझिन्छ। पछि गएर 'नवहर' नाम नै चलन चलतीमा देखा पर्ने थाल्यो। ने. सं. ६६५ (वि. सं. १६०२) को नरेन्द्र मल्लको अभिलेखमा पनि 'नवहर' नै कहिएको छ।^{५७} नवगृह, नवग्रह आदि नाम आएका अभिलेखहरूको आधारबाट नवगृह, नवहर, नवग्रह हुँदै वर्तमान 'नवाली' बनेको हो। जयवागीश्वरी दक्षिण र सिफलको पूर्वदृष्टिको भाग अहिले 'नेवाली टोल' नामबाट प्रसिद्ध छ। यमप्रकार घनवज्र ब्याचार्यके मात्र भए जस्तो 'नवगृह' बाट श्वल बनेको नभई नवगृहबाट 'नेवाली' टोल बनेको कुरा देवपाटनको पश्चिमदृष्टिको एक भाग भएर भएर सो नाम रहेको तथ्यले पनि उक्त भनाईलाई पुष्टि गर्दछ। साथै देवपाटन र त्यसलाई कहने 'श्वल' अन्तर्गत 'नवहर' स्थानविशेषको चर्चा एकसाथ नरेन्द्र मल्लको अभिलेख एवं गोपालराज वंशावलीमा आएको विवरणले पनि नवगृहबाट श्वल बनेको भन्ने कुरा सिद्ध हुँदैन।

नवाली टोलको देवपाटनमा बनाइने धार्मिक, सांस्कृतिक चाड-पर्वमा विशेष महत्त्व छ। देवोद्धार पूजामा शुद्ध बर्गको प्रतिनिधित्व नवाली टोलका सङ्घतहरूले गर्नु पर्ने परम्परा छ। नवाली टोलमा विस्तारै विस्तारै अरु ठाउँबाट बसाइ आएका मानिसहरू बस्ने क्रम बढ्दै गए पनि त्यहाँका पुराना अधिकांश बासिन्दाहरू सङ्घतहरू हुन्। सङ्घतहरूको बारेमा ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्नु बाँकी नै छ। तर 'सङ्घ' विशेषका सदस्य वा लिच्छविकालका 'सङ्घ' हरूका आजका सङ्घतहरू सन्तति हुन सक्छन्।^{५८} डेनियल राइटले सम्पादन गरेको भाषा वंशावलीमा लिच्छवि राजा शिवदेवले नयाँ बस्ती बसाई त्यो नयाँ टोललाई 'नवटोल' नामाकरण गरेको बताइएको छ।^{५९} 'नवटोल' भन्नाले 'नवाली टोल' लाई संकेत गरिएको हो भन्ने कुरा वंशावलीको विवरणबाट बुझिन्छ। तर त्यसको प्रामाणिकता बाह्य पाउने कसो नभएको हुँदा अन्दाजको भरमा यसै निष्कर्ष गर्न गाह्रो छ। तर लिच्छविकालिक नाम 'नवगृह' ले पनि नयाँ भवन विशेषको आधारबाट त्यस ठाउँको नाउँ 'नवगृह' रहन गएको संकेत दिन्छ। त्यो 'नवगृह' नामको भवन वा दरवार कुन हो निश्चयसाथ भन्न सक्ने प्रमाण त हामीसँग अहिले छैन। तर अहिले जहाँ पशुपति भ्रमालकोट कचहरी रहेको छ त्यो भवन पुरानो दरवार हो, त्यो नौ तले थियो भन्ने जनश्रुति रहेको कुरा आफूले बाबुबाजेबाट सुन्दै आएको अर्को ठूठापाकाहरू भन्दछन्।

५७. शङ्करमान राजवंशी (सम्पा), कान्तिपुर शिलालेख सूची, (काठमाडौं: राष्ट्रिय अभिलेखालय, (वि. सं. २०२७), पृष्ठ ५०

५८. लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा रत्नसङ्घ, प्रभुसङ्घ, र ध्रुवसङ्घ आदि व्यक्तिहरूका नाम पाइन्छन्। सम्भवतः तिनी सङ्घहरूका सन्तति आजका सङ्घतहरू हुनु पर्ने देखिन्छ। महलकालको उत्तरार्धतिर थिनीहरूले आफूलाई 'रजिक' भनी सम्बोधन गर्ने यासैको अभिलेखहरूबाट बुझिन्छ।

५९. डेनियल राइट, पूर्णवत, पृष्ठ ७४

यसमा केही सत्यता छ कि भन्ने कुरा त्यो ठाउँलाई अर्धसम्म 'लायकू' अर्थात् दरबार भन्ने चलन एवं दरबार-हुरूमा आगम देवताको रूपमा पूजेर राख्ने-तलेजु सो अमालकोट कचहरीमा रहेकोबाट केही संकेत मिल्दछ । सो आगमको निर्य-नेमित्तिक पूजा जयवानेपवरीमा पूजा गर्ने जसको पालो परेको छ तिर्ने कर्माचार्य पुजारीले गर्दछन् । अहिले अमालकोट कचहरी रहेको घर गौशाला-चावहेलको मूल बाटो बढाउने क्रममा विस्तार गर्दा अण्ड तीन-अण्ड भाग भत्काउनु परेको थियो । साथै त्यहाँ वि. सं. २०४१ सालमा अमालकोट कचहरी रहेको भवनको पुन-निर्माण हुनु अघि सो भवनको तल्लो तलामा रहेको काठको फल्लैवालाई, राजाको गद्दीमाभन्ने प्रचलन थियो । तर अहिले सो फल्लैचा देखिदैन । यी सर्व कुरालाई हेर्दा त्यहाँ कुनै दरबार थियो भन्ने संकेत मिल्दछ । त्यहाँ नौ तले दरबार भएको कुरा डनिमल राटले सम्पादन गरेको वंशावलीमा दिइएको छ ।^{६०} गोपालराज वंशावली एवं प्रचलित भाषा वंशावलीहरूमा देवपाटनको उल्लेख राजधानीको रूपमा गरिएका छन् । प्रारम्भिक मल्लकालसम्म पनि त्यसको केही परम्परा बाँकी थियो ।

प्रारम्भिक मल्लकाल (वि. सं. १२५७-१४३७) मा दुई थरी राजवंशको शासन चलेको थियो । दुवै राजवंश गद्दीका समान हकदार थिए । राजा आनन्ददेवले (वि. सं. १२०३-१२२४) भक्तपुरमा राजधानी स्थापित गरेदेखि प्रारम्भिक मल्लकालका राजाहरू र त्यसभन्दा अघिका नेपाल शासकहरूको राजधानी भक्तपुरमा थियो तापनि अयमीमदेव आदि प्राचीन मल्लकालका एक थरी राजवंशको मूल घर बनेपामा थियो । त्यसकारण सो राजवंश यसबेला 'भ्वस्त' अर्थात् बनेपाली नामले प्रसिद्ध थिए । ती दुवै थरी राजवंशको भिन्ना भिन्न राजदरबार थियो । बनेपाली मूल वंशका राजा त्रिपुर राजदरबारमा बस्दथे । अर्को थरी राज परिवार चाहिँ युषनिहाम् भन्ने राजदरबारमा रहन्थे । ती दुवै राजदरबार भक्तपुरमा थिए । तर ती दुवै राजवंशको राज्याभिषेक सम्बन्धी कामकाज भने देवपाटनको राजदरबारमा सम्पन्न गरिन्थ्यो भन्ने कुराको सुचना गोपालराज वंशावलीले दिएको छ । बनेपाली राजा जयदेवको पट्टबन्ध विधान-ने. सं. ३७६ (वि. सं. १३१३) मा 'एन्दल' भन्ने ठाउँमा भएको थियो ।^{६१} वि. सं. ७७८ (वि. सं. १७१५) को प्रताप मल्लको पालाको देवपाटन करटोलको अभि-लेखमा 'एन्दकराछितोर' को उल्लेख आएकोले 'एन्दल' देवपाटनमा थियो भन्ने साहा हुन्छ । करटोल अमालकोट कचहरीको उत्तरमा पर्छ । गीतमरञ्ज बज्याचार्यले पनि एन्दललाई देवपाटनको एक भाग मान्नु भएको छ ।^{६२} सो ठाउँमा जयदेवको पट्टबन्ध सम्बन्धी विधान भव्यसँग सम्पन्न गरिएको थियो । त्यसबेला दुनियाँलाई भोज खुवाइएको थियो । पट्टबन्धको सम्बन्धमा विस्तृतसँग गोपालराज वंशावलीमा उल्लेख आएको छ । त्यस्तै ने. सं. ४४० (वि. सं. १३७७) अग्यारीमल्ल (वि. सं. १३७०-१४०१) को अभिषेक पनि देवपाटनमा भएको चर्चा उक्त वंशावलीमा आएको छ ।^{६३} यताबाट देवपाटनमा प्राचीन दरबार भएको र आफना-आफना छट्टी दरवार भए पनि राज्याभिषेक सम्बन्धी कामहरू भने मूल दरबारमा नै आण्ड गर्ने चलन भएको देखिनाले अहिले प्रचलित परम्परा र वंशावलीले त्यहाँ नौ तले दरबार थियो भन्ने कुरा सर्वात्मना झूठी होइन भन्ने संकेत मिल्दछ । जयदेवको नागपट्टबन्धको

६०. ऐजम

६१. धनवज्र बज्याचार्य र कमलप्रकाश मल्ल, पूर्ववत्, पृष्ठ ४७-६५

६२. गीतमरञ्ज बज्याचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ १४८

६३. धनवज्र बज्याचार्य र कमलप्रकाश मल्ल, पूर्ववत्, पृष्ठ ५२, १००

विधान मन्दट्टि (बनेपा) मा भैसकेर पनि देवपाटनको एवममा पुन-पट्टबन्ध (राज्याभिषेक सम्बन्धी विधान) गरेको^{६४} उल्लेखले देवपाटनको महत्व बारे केही अवगत हुन्छ। पशुपतिनाथको सानिध्य एवं त्यहाँ पुरानो दरवार भएको कारणबाट त्यसो हुनु सम्भव छ। उक्त बनावलीमा दुई ठाउँमा यत्नित जयदेवको पट्टबन्धको साल मिति भिन्ना-भिन्न छन्। तिनमा पहिलो वि. सं. १३१३ द्वितीय आषाढमा^{६५} र दोस्रो सोही वर्षको श्रावण महीनामा^{६६} भएका पट्टबन्धका मिति त्यहाँ दिइएका छन्। यसबाट पट्टबन्ध पटक-पटक गरी हुन सक्ने देखिन्छ। मल्लकालक अभिलेखहरूबाट त्यसवेला गुल्मीभिषेक र पट्टाभिषेक गरी दुई किसिमका राज्याभिषेक सम्बन्धी विधानहरू हुने गरेको देखिन्छ। देवपाटनमा राज्याभिषेक सम्बन्धी काम भएको अरु विवरण नपाइने हुनाले पछि गएर राजतिलक समारोह आ-आफ्नो दरवारको मूलचोकमा सम्पन्न गर्ने चलन चलेको अवगत हुन्छ। यद्यपि मल्लको मृत्यु पछि नेपाल खाल्डोमा भिन्ना-भिन्न राज्यको सृजना गरेको राजकाज चलन थालेपछि आ-आफ्नो राजधानीमा सबै काम हुन थालेकोले पनि देवपाटनको पुरानो दरवारको पहिलेको महत्व घट्टै जानु स्वभाविक थियो। कालान्तरमा देवपाटन अम्बलको प्रशासन सम्बन्धी काम गर्ने पशुपति अमालकोट कचहरी त्यही पुरानो भवनमा बस्थे। यो घटना कहिलेको हो निश्चित रूपले भन्न सकिन्न। तर अम्बल विशेषका एक उच्च पद 'द्वारे' को उल्लेख वि. सं. १८३७ को अभिलेखमा आएकोले पशुपति अमालकोट कचहरीको स्थापना त्योभन्दा अगाडि भएको अनुमान हुन्छ। अहिले केवल पुरानो केही परम्परा त्यहाँ देख्न पाइने, अनुश्रुति सुनिने जस्ता आधार बाहेक दरवारको अन्य समकालिक प्रमाण प्राप्य छैनन्। देवपाटन क्षेत्रमा मनाइने वा गरिने अधिकांश यात्रा (जात्रा) हरू सो भवनकै प्रांगण भएर सम्पन्न गर्ने तथा उत्तरपट्टिको चोकको मण्डपमा विसाउने वा विधिविधान गर्ने परम्परा रहेकोले पनि त्यस भवनको प्राचीन महत्त्वलाई संकेत गर्दछ। अर्को उल्लेखनीय कुरा बत्सलेश्वरीको यात्राको दोस्रो दिन पशुपति अमालकोट कचहरीको पहिले गद्दी भएको मानिने कोठाको इगलबाट यात्रामा संलग्न भई बाजा-गाजा बजाउने तथा नाच्ने हरूलाई मूल पूजारीले रूपैयाँ-पैसा हुन्वाई गर्ने रवाफलो चलनमा पनि पुरानो दरवार र राजाले गर्ने कृत्यको संभन्धा दिताउंछ। तर लिच्छविकालिक राजाहरूका आज्ञा आदेशहरू मान्नुहु, कैलाशकूट भवन तथा भद्राधिवास भवनबाट प्रसारित भएका प्रमाणहरू पाइने सन्दर्भमा देवपाटनको दरवारको लिच्छविकालिक कुन राजासङ्ग सम्बन्ध हुन सक्छ भन्ने कुरामा चाहि ठोकुवा गरी भन्न सकिन्न। लिच्छविकालको इतिहासको विषयमा वि. सं. १६३७ यताका अद्ययन-अनुसन्धानले निकै कुराहरू थाहा पाइसकिएको छ। कतिपय कुराहरूमा ठोकेर भन्न सकिने स्थिति भए तापनि अझ थाहा पाउन बाँकी भएका कुराहरू पनि प्रशस्त छन्। जयदेवभन्दा अगाडिका राजाहरूको बारेमा खुलेर एकातिर भन्न सक्तीनी भने अर्कोतिर बसन्तदेव (वि. सं. १६३-१८६) देखि शिवदेव प्रथम (वि. सं. ६४७-६६१) सम्मका बाह्य राजाहरू सबैको अभिलेखसम्म पाउन सकिएको छैन। मानदेवको बाहु घर्मदेवका केही कीर्तिहरू पाइन्छन् तर उनी कुन दरवारमा बसी शासन गर्दथे त्यो समेत बताउन गाह्रो परिरहेको सन्दर्भमा देवपाटनको पुरानो दरवार कसले बनाएको हो? यसबारेमा अहिले इतिमध्य भन्न सकिन्न। प्रारम्भिक मल्लकालसम्म देवपाटन पछिल्लो घेरिएको किल्लाको रूपमा रहेको तथा काठमाडौँ खाल्डोका अन्य ठाउँहरू भन्दा लिच्छविकालका कलाकृति लगायत जिलामेखहरू समेत अधिक मात्रामा त्यहाँ स्थापित भएको कुरालाई हेर्दा र यो एक किसिमले प्राकृतिक रूपबाटै पूर्वमा बाग्मती, पश्चिम र उत्तरमा धोवीखोलाको घेरिएर रहेको अवस्थि-

- ६४. ऐजन्, पृष्ठ ४७, ६५
- ६५. ऐजन्, पृष्ठ ४८, ६६
- ६६. ऐजन्

तिलाई हेर्दा प्राचीन राजधानीमा हुनु पर्ने केही विशेषता देवपाटनमा विद्यमान रहेको देखिन्छ । पशुपति अमाल-कोट कचहरिका दक्षिण-पश्चिम विचामा अवस्थित भण्डारखाल र प्राचीन समयमा त्यस्ता प्राकृतिक भण्डारहरूमा निहित महत्त्वलाई विचार गर्दा पनि त्यस भेगमा उत्तरेकामीय राजप्रसाद रहेको संकेत निश्चय । कुनै हेर्नु नभइकन 'नवगृह' नाम रहेको छैन । पछि हुने खोज तथा अनुसन्धानहरूले भविष्यमा बढी कुरा प्रकाश पार्ने छन् ।

देवपाटनको धार्मिक-आध्यात्मिक होतमा अधिक महत्त्व यिनी भन्ने कुरा त्यहाँ स्थापित मूर्ति एवं मन्दिरहरूबाट बुझिन्छ । त्यहाँ केवल वैदिक धर्मको मात्र होइन बौद्ध धर्म अन्तर्गतका मूर्ति एवं स्तूप, विहार, चैत्य आदि पनि भएका उदाहरणहरूले धार्मिक सद्भावलाई अभिवृद्धि गर्ने त्यस क्षेत्रका अत्याधिक महत्ता रहेको यिनी भन्ने देखिन्छ । लिच्छविकालदेखि नै यहाँका केही मन्दिरहरू 'बनदुर्ग' को रूपमा रहेको र त्यसै अनुकूल राक्ष प्रयास गरिएस्वरूप पछिसम्म पनि देवपाटन अर्थात् पशुपति क्षेत्रलाई बनदुर्गको रूपमा राक्ष मद्दत पुग्ने किसिमको काम भएका उत्तरेकहरू पाइन्छन् । यसैको कारण देवपाटन एउटा मजबूत किल्लाको रूपमा पनि बंशावली-हरूमा वर्णित छ । प्रारम्भिक मल्लकालमा देवपाटन पर्खालले घेरिएको थियो । भनिन्छ यसको चारतिर चारटोकाहरू थिए । यद्यपि अहिले सबै चार टोकाहरू पुरानो ठाउँमा छैनन् । तर पश्चिमपट्टि भने टोकाको अवशेष स्पष्टसङ्ग देख्न पाइन्छ । हुन त त्यो टोकापछि मात्र बनाइएको हो । यदि त्यहाँको पुरानो टोकाको ठाउँमा पछि त्यहाँ नयाँ टोका बनाइएको हो भने देवपाटनको भीमानामा ती टोकाहरू स्थापित नभैकन त्यतिबेलाको शहरी इलाका अर्थात् भित्री भागमा ती टोकाहरू लिए भन्ने बुझिन्छ । हुन पनि आर्यघाट पुग्दा-मपुर्द बत्सलेश्वरी मन्दिरको प्रांगण पश्चिमपट्टि प्रस्तर टोकाको संघार रहेको छ । बत्सलेश्वरी मात्रको क्रममा त्यो टोकालाई महत्त्व दिइकन पूजा-आजा गर्ने परम्परा अहिलेसम्म रहेको देख्दा देवपाटनको भित्री इलाकाको पूर्वपट्टिको टोका यही नै हुनु पर्ने देखिन्छ । सम्भवतः चारै दिशामा यस्तै प्रस्तरको सङ्घारयुक्त टोकाहरू थिए होलान् । जयवापी-श्वरी मन्दिरको पश्चिमपट्टि सुन्धारा नजिकको मण्डपमा त्यस्तै किसिमका दुइवटा सङ्घार छन् । आर्यघाट नजिकको माथि उल्लिखित पूर्वपट्टिको टोकाको सङ्घार र यो दुई सङ्घारको खापा राखिने लम्बोको चौडाई भन्डै एउटै छ । यसलाई हेर्दा मण्डपमा राखिएका ती सङ्घारहरू चार टोका हुन्छ । जे होस्, दक्षिण र उत्तरपट्टिको द्वारहरू कहाँ पर्दथे किटानका साथ भन्न सक्ने आधारको भने अभाव छ । ने. सं. ४१० (वि. सं. १३४६) मा कर्णाली प्रदेशका जितारी मल्ल नेपाल खाल्डोमा आक्रमण गर्ने उद्देश्यले आउँदा यहाँका प्रसिद्ध मन्दिरहरूमा दर्शन-पूजनको निमित्त गएका थिए । त्यो क्रममा उनी पशुपति पनि गएका थिए । त्यहाँ जाँदा उनी देवपाटनको पश्चिम टोकाबाट पसेको विवरण गोपालराज बंशावलीमा टिपिएको हुनाले देवपाटनको विभिन्न टोकाहरू भएको संकेत पाइन्छ ।^{१७}

प्रारम्भिक मल्लकालमा देवपाटन शक्तिसम्पन्न क्षेत्रको रूपमा देखा पर्छ । मध्यकाल र त्यो भन्दा अगाडि-का त्यस सम्बन्धी खुलस्त विवरण नपाइने भए तापनि लिच्छविकालमा देवपाटनको स्थिति भत्काउने सम्बन्धी विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा माथि सविस्तार वर्णन गरिसकेको छ । प्रारम्भिक मल्लकालतिर त देवपाटनले अन्य इलाकामा आक्रमण गरेको तथा देवपाटनसङ्ग मिलेर अरु स्थानीय ठाउँहरूमा हमला गरेका विवरणहरू पाइन्छन् । ने. सं. ३५० (वि. सं. १२८६) माघ शुक्ल सप्तमीको दिन पाटनमा देवपाटनले घेरा हालेको विवरण गोपालराज बंशावलीले दिएको छ ।^{१८} सोही बंशावलीले ने. सं. ३५२ (वि. सं. १२८८) चैत्रतिर

६७. ऐजम, पृष्ठ ४८, ६६

६८. ऐजम, पृष्ठ ४९, ६०

पलाशोकका उदयसिंहदेव र महाश उदयमान भाकी विष्णुमा त्रिपुर (भक्तपुर), देवघाटम, बनेपा, नुवाकोट, फिप्लुङ्ग एक गठ भएर आक्रमण गरेको ख्याल दिएको छ। यद्यपि पलाशोकले उनीहरूको संयुक्त प्रयासलाई रोक्नको, ^{१०} त्यसवेला अभयमल्लदेव (वि. सं. १२७४-१३१२) को राज्य थियो। त्रिपुर राजवंश र बनेपाली राजवंशको बीचको विवाहान्तरले गर्दा नेपाल खाल्डोमा स्वतन्त्र अणान्ति मन्त्रिहरूको थियो। त्यसैसम्बन्धमा ने. सं. ४१६ (वि. सं. १३५६) भाद्र शुक्ल त्रयोदशी बुधवारको दिन त्रिपुर, देवघाटन र पाटन मिली यत्र, यंगन, फरिदमा ठानी हाली बन्ध्याछे (?) भा आक्रमण गरेका थिए। बीचमा के भयो बाहा हुन सक्ने तर ने. सं. ४२७ (वि. सं. १३६७) मा बनेपाली जयशक्तिदेवले उक्त बन्ध्याछे किल्ला छोले ^{११} बनेपा र त्रिपुरका राजवंशका आपसी मनमुटावको कारण देवघाटन समेत प्रभावित भएको थियो। यही कारणले गर्दा करीब ४१ वर्षसम्म बनेपालीहरू देवघाटनमा आउन समेत बन्द गरिएको थियो। त्यसको खासकारण तत्कालिक शासक अनन्तमल्ल (वि. सं. १३३२-१३६४) बनेपालीद्वारा समर्थित शासक भएकाले हो। यसैकारणले गर्दा वि. सं. १३६५ श्रावण कृष्ण त्रयोदशीमा बनेपाभा उनको मृत्यु भएपछि चार दिनसम्म दाहसंस्कार हुन सकेन। किनभने देवघाटनले अनुमति दिएन। पछि अनुमति दियो तर त्यस पश्चात् बनेपालीहरूलाई त्यहाँ आउनबाट रोक लगायो। पछि बनेपाली र त्रिपुर राजवंश बीच शांति कायम भएपछि जयराजदेवको पालामा ने. सं. ४३८ (वि. सं. १४०५) देखि माघ १५ तल्लिखित राज्यको राम्रो सम्बन्ध हुँदा बाहेक अरु वेला आवत-जावत गर्ने बन्द गरिदिएको उल्लेखहरू पाइन्छन्। पछिल्लो मल्लकालमा त ब्रह्म बटु बनेको थियो। रणजित मल्लसङ्गको रीसले जयप्रकाश मल्लले सद्ब्रोज छर्न आउने भक्तपुरेहरूलाई देवघाटनको कोटमा बुनौ राखेका थिए। ^{१२} पछि थो ५ पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरणको प्रारम्भ गरेपछि देवघाटन र त्यहाँका तीर्थस्थल मन्दिरको आदिको दर्शन, पूजन गर्ने नेपालका हिन्दूधर्मानुयायीलाई मात्र होइन सम्पूर्ण हिन्दूधर्मावलम्बीहरूको निमित्त खुला भयो।

देवघाटन वैदिक र बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको निमित्त एक प्रमुख आराध्य स्थलको रूपमा उहिले रह्यो थियो। किनभने बौद्धनाथ, धन्जो चैत्य जस्ता ऐतिहासिक एवं धार्मिक महत्त्वका प्रसिद्ध स्तूपहरू देवघाटन इलाकाभित्र थियो। साथै कोटवहाल, चाबिहार, मीजुवहाल जस्ता बौद्ध विहारहरू पनि त्यहाँ थिए। अहिले मीजुवहालको नामसम्म बाँकी छ, विहार पाताल भैसक्यो। कोटवहालको पनि अवशेषसम्म बाँकी छ। चाबिहारको समय-समयमा जीर्णोद्धार भएकोले संस्कारित रूपको चाबिहार अद्यापि छ। यसको नामबाट सो बस्तीको नाम नै चाबहेल

६६. ऐजन, पृष्ठ ४८, ६५
 ७०. ऐजन, पृष्ठ ४६, ६७
 ७१. ऐजन, पृष्ठ ६०, १०८
 ७२. (क) नगरजै पन्थ, दिनेशराज पन्थी (सम्पा) श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, लेखी खण्ड (ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, वि. सं. २०२८), पृष्ठ ८३२
 (ख) डेनियल राइट, पूर्णबल, पृष्ठ १३८

नेपालमा नवपाषाणयुगको खोजीको सन्दर्भमा पाल्पामा प्राप्त नव-पाषाणकालीन औजारः एक संक्षिप्त चर्चा

-डिल्लीराज शर्मा

विशेष प्रवेश

सन् १८६५ मा Sir John Lubbock ले सर्वप्रथम पालिसदार (Polished) ढुङ्गाका औजार र चोडा परेका (Chipped) ढुङ्गाका औजारको आधारबाट पाषाणकाललाई पूर्वपाषाण र नव पाषाणकाल गरी दुई श्रेणीमा विभक्त गरिदिए ।^१ उनको यो विभाजनले मानवविकासको एक लामो पाषाणकालीन समयलाई दुई श्रेणीमा विभाजित गर्‍यो । पूर्व पाषाणकालमा मानव सभ्यता बर्बर अवस्थामै थियो भने नवपाषाणकाल यसको तुलनामा विकासको धेरै अगाडि आइपुगेको थियो । त्यस दृष्टिले नवपाषाणकालीन सभ्यता मानव विकासको एक उच्च अवस्था थियो ।

पृथ्वीमा मानवको उत्पत्ति भएदेखिने कसैको बर्ष सम्म ह उसले जङ्गली जीवन बिताउनु पर्‍यो । जङ्गली फलफूल, कन्दमूल र जनावरको शिकारले उसले भरणपोषण गर्नु पर्‍यो, गुफाहरू उसका वासस्थान थिए । समाज एक प्रकारको बर्बर अवस्थामा थियो । यसै जीवनयापनको सिलसिलामा मानवले सर्वभन्दा पहिले ढुङ्गे हतियार-हरूको खोजी गर्‍यो । यस्ता ढुङ्गे हतियारहरू शिकारको लागि निकै आवश्यक थिए तथा ढुङ्गाका जनावरहरूबाट रक्षा हुने उद्देश्यले पनि यिनको महत्त्व थियो यस्ता हतियारहरू चोट दिएर उल्का, तीखा, चुचो परेका ढुङ्गाहरू नै हुन्थे, जो आकारमा निकै भद्दा हुन्थे । यसैले पूर्वपाषाणकालीन मानव मस्तिष्कले न्यून कुराको खोजी गर्न र न्यून आवश्यकता पूरा गर्न सकेको थियो भन्ने ती औजारहरूको अध्ययनबाट पनि थाहा हुन्छ ।

विकास

मानव सभ्यताको इतिहास बेलारुँदा मानवको सिर्जना शक्ति एकनास रहेको छैन । धेरै समय पछि सुस्तसुस्त मानव सिर्जनामा र वातावरणमा परिवर्तन आउन थाल्यो तथा मानव मस्तिष्कले पनि बेही विकास गर्ने

1. Edwin R. A. Saligman-Encyclopedia of Social Sciences; Vol. I, New York: 1957, p. 164

अक्सर पायो । अब मानवले जङ्गली जीवनको विकल्प खोज्न थाल्यो । यसैको फलस्वरूप पछि गएर मानव विकासमा एक अध्यायनै ध्वियो-त्यो अध्याय धियो जङ्गली जीवनबाट मुक्ति पाउन कुवि जीवनको थालनी हुनु । अन्न वस्तुहरू उत्पादन हुने बातावरण र स्थानले कुविका उन्नतिमा ठूलो सहयोग पुऱ्यायो ।² यमैताललाई छुःपाउन मानव सभ्यताको एक अवधिलाई विद्वानहरूले नवपाषाण या उत्तरपाषाणकाल भनी संबोधित गरेका छन् । नवपाषाणकालीन मानवले प्रयोग गरेका वा बनाएका औजारहरूबाट पनि यो प्रष्ट हुन्छ कि उनीहरू पूर्वपाषाणकालीन मानवको तुलनामा निकै उच्च थिए । पहिलेका भद्दा प्रकारका औजारहरूको सट्टामा नवपाषाणकालीन मानवले निकै आकर्षक, सुडोल तथा पालीसहार औजारहरू बनाउन थाले । उनीहरूका यी औजारहरू हिंस्रक जनावरबाट सुरक्षित हुने र सिकारको लागिमात्र प्रयोग नभएर कुविको प्रयोजनको लागि पनि त्यतिकै उपयोगी थिए । प्रस्तरका औजारहरूको उत्कृष्टताको साथै साथै नवपाषाणकालमा पशुपालन र कुवि व्यवसायको पनि मुकुटात भएको हुनाले यस समयका मानिसहरू अब स-साना घरहरू बनाएर बस्न थालिसकेका थिए ।³ विद्वानहरूले नवपाषाणकालमा मुख्य ५ कुराको थोथो भएको बताउँछन् ती हुन् :- कुविको सुरुवात, पशुपालन, माटाका भाँडाको निर्माण र चिल्लो पालिसदार प्रस्तरका औजारहरूको निर्माण ।⁴ नवपाषाणकालीन मानवले पानी नजिक भएको ठाउँमा गह्रु र जो को खेती गर्दथे । भएका काम चलाउ कोदाली, हँसियालाई पोटेर धारिलो पारी फमल लगाउन र काट्ने काममा प्रयोग गरिन्थ्यो । सुंगुर, भेडा र बाख्रा उनीहरूका पाल्तु जनावर थिए । आवश्यक भएका विभिन्न प्रकारका माटाका भाँडाहरू निर्माण गरी तिनमा आकर्षक चित्रहरू पति अङ्कित गराउन्थे । यसको साथै उनीहरू ढुङ्गा, काठका मुडा र माटोबाट निर्मित स-साना झोपडिमा बस्ने गर्थे ।⁵

पूर्वपाषाणकालीन ढुङ्गाका भद्दा औजारबाट नवपाषाणकालीन ढुङ्गाका उत्कृष्ट औजारमा आएको विकासको क्रमलाई जोड्ने अर्को एक समयलाई विद्वानहरूले मध्यपाषाणकाल भनी छुट्याएका छन् । अर्थात् पूर्वपाषाण संस्कृतिबाट नवपाषाणकालीन संस्कृतिमा आएको क्रमशः परिवर्तनको स्वरूपलाई मध्यपाषाणकालले इङ्कित गर्दछ ।⁶ यमैले पूर्वपाषाणपछिको विकास मध्यपाषाणकालमा र त्यसपछिको विकास नवपाषाणकालमा आएर देखापर्छ ।

सामो समय पछिको हस्तकौशलको परिणामस्वरूप नवपाषाणकालमा उत्कृष्ट खानका औजारहरू देखापर्ने

2. Carleton S. Coon-*The Hunting People*, London : Jonathiane Capethirty Bedford Square, 1972, p. 12
3. जर्मनीको Gold borg मा उत्खनन् गर्दा प्राप्त भएका वस्तुहरूले घरको विशेषतालाई इङ्कित गर्दछन् ।
Grahm Clark-*Archaeology and Society*, London : University of Paperbacks, 1960, p. 115.
4. M. C. Burkitt, *Our Early Anclstors*; London : Cambridg: University Press, 1929 p. 50.
5. V. Gordon Child, *What happened, in History, Britain*; Pengui Fooks Great Britain 1964, p. 57.
6. H. D. Sankalia, *Stone Age Tools*, Poona: Deccan College, 1964, p. 2.

मायो। यती पाषाण औजारकालको उत्कृष्टताले पछि धातु प्रयुक्त प्रवेश हुने अवसर पायो। यस प्रकार नवपाषाणकालीन मानव महत्त्वले धेरै कुराको खोजी गर्न सकेको थियो। यसैले गीहृंग चारुचर जस्ता विद्वानले यसपाललाई 'धार्मिनिभर खास उत्पादन अर्थ व्यवस्था' भनी छुट्टयाएका छन्।⁷

नेपालको सम्दर्भ

संसारका विभिन्न भागमा प्रागैतिहासिक मानव छरिएका थिए भन्ने कुरा उनीहरूका अस्थि घवजेप र उनीहरूले प्रयोग गरेका औजारहरू प्राप्त भएबाट थाहा हुन्छ। हिमालयको कालमा अवस्थित नेपाल जङ्गलको दक्षिणी भागमा महाभारत र धुरे भूदृढताहरूले घेरेर बसेका उपत्यका र फाँटहरू छन्, ती स्थलहरू प्रागैतिहासिक मानवको वासस्थानको दृष्टिले पनि निकै महत्त्वपूर्ण छन्। २०३७ सालमा बुटवलको तिनाउ खोला नजिकै 'राम्पि.पेक्स' नामको एक प्राचीन मानव जातीको अस्थि अवशेषको प्राप्तिले निश्चय नै यस कुरालाई प्रमाणित पनि गरिएको छ।⁸

नेपालमा प्रागैतिहासिक पुरातत्व सम्बन्धी खोजी हुन थालेको भरखरै मात्र हो। सन् १९६२ मा भारतीय पुरातात्विक सर्वेका पुरातत्वविद् R. V. Joshi र श्री ५ को सरकारको संयुक्त प्रयासबाट बानमती र बिष्णुमती नदीको उपत्यकामा सर्वप्रथम वैज्ञानिक अन्वेषण भयो। यसको दुई वर्ष पछि S. B. Deo को नेतृत्वमा नारायणीनदीको किनारा त्रिवेणी घाटमा प्रागैतिहासिक अन्वेषण गरिएको थियो। यसपछि क्रमजः यतातिर विद्वानहरूको रुचि पनि बढ्दै गयो। सन् १९७० तिर N. R. Banerjee र जनकलाल शर्माको नेतृत्वमा गएको पुरातात्विक टोलीले उक्त क्षेत्रमा प्राचीन मानवका केही औजारहरू प्राप्त गर्न सफल भयो।⁹ यसबाट नेपाल भित्रका कसैको यस्ता स्थलहरू प्रागैतिहासिक सिद्ध हुन आएका छन्। सन् १९६६ मा दाङ उपत्यकामा प्रा. राम निवास पाण्डेले प्राप्त गर्नु भएको नवपाषाणकालीन औजार, १९७० मा श्रीजनकलाल शर्माले प्राप्त गर्नु भएको औजार¹⁰ र २०३० सालमा यस पत्रिका लेखकले प्राप्त गरेको नवपाषाणकालीन औजार¹¹ बाट दाङ उपत्यकामा नवपाषाणकालीन संस्कृति विस्तृत रूपमा फैलिएको कुरो प्रमाणित हुन आउँछ।

दाङ उपत्यकाको साथ साथै नेपाल भित्र रहेका अन्य स्थलहरू पनि नवपाषाणकालीन दृष्टिले महत्त्वपूर्ण

7. V. Gordon Childe, *Man Makes Himself*, USA: New American Library, 1961,

p. 72.

८. जनकलाल शर्मा "नेपालमा मानव जातीको पूर्वा" प्राचीन नेपाल अङ्क ६१-६४ (वि. सं. २०३७-

३८) पृष्ठ १-१२

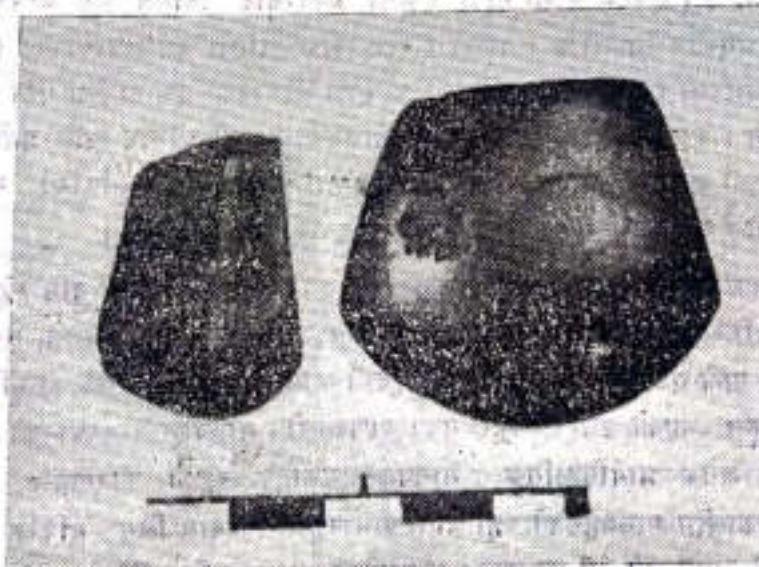
9. N. R. Banerjee "Discovery of the Remains of Pre historic Man in Nepal" *Ancient Nepal* No. 6, (1969), pp. 6-9.

10. N. R. Banerjee and Janak Lal Sharma "Neolithic Tools from Nepal and Sikkim" *Ancient Nepal* No. 9 (1969), pp. 52-57.

११. गोरखापत्र २०३६ साल भाद्र १६ गते शनिवार

छन् भन्ने कुरा विभिन्न विद्वानले समय समयमा प्राप्त गरेका औजारहरूबाट बाह्र हुन्छ। दोलखाको चरिकोट, ललितपुरको लुभु, नवलपरासीको कोटडाँडी, काभ्रेपलान्चोक र मोरङ जिल्लामा पनि नवपाषाणकालीन विभिन्न प्रकारका औजारहरू प्राप्त भएको जानकारीमा आएका छन्।¹²

यस्तै प्रागैतिहासिक महत्त्वका औजारहरूको खोजी गर्दै जाने तिलसिलामा यस लेखकले पाल्पा जिल्लामा २ वटा नवपाषाणकालीन औजारहरू प्राप्त गर्ने समर्थ भएको छ। पाल्पा जिल्ला पश्चिमान्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत लुम्बिनी अञ्चलका ६ जिल्ला मध्ये एउटा हो। यो जिल्ला २७.३४" उत्तरदेखि २७.५७" उत्तर अक्षांस र ८२.१५" देखि ८४.२२" पूर्व देशान्तर भित्र अवस्थित छ। उत्तरमा गण्डकीको स्वाङ्जा, तनहुँ र लुम्बिनीको गुल्मी, दक्षिणमा रूपन्देही र नवलपरासी, पूर्वमा तनहुँ र पश्चिममा अर्घाखाँची जिल्लाले यसलाई घेरेर बसेका छन्। उत्तरतिरका टाकुराहरूबाट शुरू भई बगेका अनेक नदी र खोलाले यस जिल्लाले विभिन्न भागमा झरना, छहराको सार्थ उर्वर बेसीहरू बनाएका छन्। सप्तगण्डकी मध्येका कालीगण्डकी नदी यस जिल्लाको उत्तरबाट भएर बगेको छ। अग्ला महाभारत पर्वतहरू र त्यसभित्रका फाँटहरूले यसको महत्त्व आज पनि देखाएकै छन्। प्रागैतिहासिक कालदेखि नै यसको महत्त्व रहेको कुरा त दक्षिण पहाडमा पाइएको रामपिथेकसको अस्थि अवशेषले देखाउँछ। नवपाषाणकालमा पनि यसको महत्त्व बढेको थियो भन्ने कुरा यही प्राप्त दृक् औजारहरूले देखाउँछन्। ती नवपाषाणकालीन औजारहरू यस जिल्लाको छुट्टा छुट्टै स्थानमा प्राप्त भएका हुन्। उक्त दुवै औजारहरूको विवरण तल प्रस्तुत छ:-

१. चित्रमा दिइएको सानो औजार पाल्पाको सदरमुकाम तानसेन बजारदेखि ६ कि. मी. दक्षिण पर्वस ताम डाँडामा प्राप्त भएको हो। श्री इश्वरी बस्थालबाट उक्त औजार यस लेखकलाई प्राप्त हुन आएको

12. Janak Lal Sharma "Neolithic Tools from Nepal" *Ancient Nepal* No. 75 (1983), pp. 1-12.

हो। यो नवपाषाणकालीन बन्धरो नै हो भन्ने दुवै तर्फ धार निकालिएको बन्धरोको आकारमा भएकोले निश्चित छ। यसको लम्बाई ३.७ से. मी. चौडाई (काटने भागतिर) २.२ से. मी. र माथिल्लो भागमा १.६ से. मी. छ। यसको मोटाई ०.५ से. मी. छ। माथिको भाग (Butt end) टुटेकोले माथिको भाग कस्तो थियो भन्न सकिन्न। अलिक फँलिएको समलम्बाकार (Cross-section) छ र काट्ने धार Convex आकारको छ। औजारको सम्पूर्ण भागमा पालिसको प्रयोग भएकोले निकै चिल्लो छ। यसको आकार निकै सानो भएकोले सम्भवतः आजसम्म पाइएका नवपाषाणकालीन औजारमा यो सानो औजार हो। यसले यसलाई Microlithic औजार अन्तर्गत लिन सकिन्छ। डा. साँकाली-याले नवपाषाणकालमा सम्पूर्ण भागमा पालिस भएको खास गरी साना औजारहरू औजारको लागि भन्दा धार्मिक कार्यको लागि प्रयोग गरिने कुरा उल्लेख गरेका छन्।^{१३} यो औजार रातो रङ्गको कडा प्रस्तरबाट बनेको छ। साथै यसको दुवै तर्फ बीचमा अलिक गहिरो चिल्लो किनार बनेको छ। उक्त गहिरो किनारा किन बनाएको हो स्पष्ट थाहा हुन सकेको छैन। जे भए पनि यो औजार हेर्दा निकै आकर्षक देखिन्छ।

२. चित्रमा दिइएको ठूलो औजार पाल्पा जिल्लाको माडिफाँटको पूर्वी कुनामा प्राप्त भएको हो। तानसेनदेखि पूर्व आर्य भन्ज्याङबाट करीब ६ कि. मी. हिडेपछि बक्चौर गाउँ आउँछ। उक्त गाउँको एउटा सानो टाकुरामा औजार प्राप्त भएको हो। यो औजारको लम्बाई ४.२ से. मी. र काट्ने भागतिर यसको चौडाई ४.८ से. मी. र माथिल्लो भाग (Buttend) तिर यसको चौडाई ३.० से. मी. छ। यसको मोटाई भने ०.६ से. मी. छ। एकदमै कालो गाढा रङ्गको प्रस्तरबाट निमित्त यस बन्धरोको सम्पूर्ण भागमा पालिस प्रयोग भएकोले चिल्लो छ। यसको Cross-Section अर्धअण्डाकारको (Oval) छ। काट्ने किनारा निकै धारिलो Convex आकारको छ। यो औजारको एक ठाउँमा पनि यसको धारिलो भाग नष्ट भएको छैन। काट्ने धार निकै धारिलो र फँलिएकोबाट यो औजार त्यति प्रयोग हुन नपाउँदै माथिल्लो भाग टुक्रिएको अनुमान हुन्छ। यसको Buttend पनि क्रमशः साँघुरिँदै गएको हुनु पर्छ जसमा नवपाषाणकालीन मानवले कुनै काठहरूको आधार बनाई प्रयोग गर्ने गर्थे।

यस प्रकार नवपाषाणकालीन महत्वपूर्ण स्थलहरूको रूपमा पाल्पा जिल्ला पनि रहेको छ। पाल्पा जिल्ला भित्रको माडिफाँट विपरीत स्थलहरू अझ नवपाषाणकालीन मानवका वासस्थानको रूपमा महत्वपूर्ण छन्। उक्त दुईवटा औजारहरू मध्ये एउटा माडिफाँट देखि पश्चिमी भाग र अर्को माडिफाँटको पूर्वी कुनामा प्राप्त भएका हुन्। वातावरणीय अनुकूल भएको उक्त स्थलहरू नवपाषाणकालीन मानवका वासस्थानको रूपमा विकसित थिए। पाल्पा जिल्ला भित्र अनेक प्रागैतिहासिक मानवका गुफाहरू रहेको कारणबाट पनि नवपाषाणकाल भन्दा अगाडि पूर्वपाषाणकालीन मानवहरूको यहाँ वासस्थान रहेको विश्वास लिन सकिन्छ। यस विषयमा अझ विस्तृत रूपले खोजी गर्न सक्थौ भने घेरै कुराहरू जानकारीमा ल्याउन सकिने विश्वास लिन सकिन्छ।

^{१३} Sankhla, op. cit. (f. n. 6) p. 84.

इल्हन्है--सम्यक् : एक अध्ययन

-रञ्जना वज्राचार्य

नेपालका बौद्ध मार्गीहरूले मानेर आइरहेका विभिन्न रितिथिती र परम्परा छन् । ती मध्ये सबभन्दा ठूलो पर्व "सम्यक् महादान" नै हो । यसैले नेपालको बौद्ध धर्ममा सम्यकको उच्च स्थान रहेको बुझिन्छ । सम्यक खास गरी बौद्धमार्गी नेवारहरूले मनाउने एउटा महोत्सव हो जुन उपत्यकाका तिनै शहर-काठमाडौं, पाटन र भक्तपुरमा समय समयमा घुमघामसंग मनाउने गर्दछन् । यो 'इल्हन्है सम्यक' पाटन नागवहालमा पाँच वर्षमा एकचौटी सम्पन्न हुने अत्यन्त प्रसिद्ध महामहोत्सवको रूपमा मनाइन्छ । यो सम्यकमा 'श्री दीपंकर तथागत' को ठूलो स्थान छ । यसलाई सम्यक देवता भनी भन्ने गर्दछ र यस पर्वमा बौद्धमार्गी नेवारहरूले यी देवतालाई बडो घुमघामसंग पूजा गर्दछन् । यसैले सम्यकको परिचय र नागवहाल पाटनमा हुने सम्यकको वर्णन गरिने छ ।

सम्यक् धर्मको अर्थ

बौद्ध धर्ममा सम्यकको उच्च स्थान छ । साधारणतया सम्यकको अर्थ ठीक, मनासिव र भ्रमरहित भन्ने बुझिन्छ । बौद्ध आचार्यहरूको कथन अनुसार बौद्ध धर्ममा ठीक तरीकासित सेवन गर्ने बाटोलाई नै 'सम्यक' शब्द प्रयोग गरेको पाउँछौं । यो शब्द बौद्ध धर्ममा प्रायः प्रयोग भएको छ । आर्य अष्टांगिक मार्गमा यसको प्रयोग यसरी भएको छ-सम्यक जीवन, सम्यक दृष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक अभ्यास आदि । त्यसपछि विस्तारै आचारको विकास भएपछि सम्यक दान, सम्यक भोजन, सम्यक पूजा इत्यादि शब्दहरूको प्रसार-विस्तार हुँदै आयो । यसरी बौद्ध धर्मको विकासको क्रममा नेपालको बौद्ध संस्कारमा एउटा पूजा वा विधि विधान वा सम्यक महादानको जन्म भयो जसको अर्थ उत्तम दान पूजा हो । हाम्रा अद्भुत पूर्वाचार्यहरूले बौद्ध धर्म प्रख्यात, व्यापक र आकर्षक पार्ने सम्यक महादानलाई महत्त्व दिई वृद्धको महान उपलब्धि यसमा भल्काउन सफल भएका छन् ।

कोही विद्वानहरूको भनाई अनुसार 'सम्यक' को अर्थ सत्य र धर्म संमिश्रण भएर 'सम्यक कर्म' हुन्छ । सम्यक धर्मबाट नै दुःख हटाई पुण्य बढाउछ । राग, द्वेष, लोभ नभई बोधिज्ञानको बाटो देखाई निर्वाण प्राप्त गराउँछ । त्यसैले बौद्ध धर्ममा सम्यकको ठूलो स्थान छ, यो एउटा पुण्य कार्य हो र यसलाई प्रतिपालन गरेको खण्डमा होसो जीवन सुखमय हुन्छ भन्नुमा कुनै अत्युक्ति नहोला ।

सम्यक दीपंकरको स्थान :

सम्यक महापर्वमा दीपंकर तथागतको उच्च स्थान भएको थाहा हुन्छ । तसर्थ काठमाडौं, पाटन र भक्त-

पुरमा हुने सम्पक पर्व यो देवतालाई घुमघामसग पूजा गरी नगर परिक्रमा गरिने चलन पनि छ । काठमाडौंमा बाह्र वर्षमा एक चोटी, पाटनमा पाँच वर्षमा एकचोटी भक्तपुरमा वर्षेनिबन्धे सम्पक उत्सव गरिने परम्परा छ । तीर्थ शहरका प्रमुख-प्रमुख बिहारहरूमा पनि दीपकर तथागतको महोत्सवलाई ध्यानमा राखी दीपकरको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको पाउन सकिन्छ ।

हाम्रो देशमा पाउने विभिन्न धार्मिकस्थलीका मूर्तिहरूमध्ये सयभन्दा विज्ञानकाय मूर्ति यो दीपकर तथागतको मूर्तिलाई भिन्न सबैछो । यो भूषण र निणालकाय मूर्तिमा हामी के एउटा विशेषता पाउँछौं भने यो मूर्ति कतै लग्नु परे नभने मान्छेहरू देखिन्दैन बल्कि स्वयं दीपकर तथागत नै अभय मुद्रामा प्रस्थान गरेको देख्छौं । भ्रमको तारतम्य के भने यो मूर्ति भिन्न नै मान्छे बसेर यो मूर्ति एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लग्न सकिन्छ । यो देवतालाई स्थानीय मानिसहरूले 'समेघो' चक्रेण, कुयाँपाजु अनेक नामले संबोधन गर्दछन् । यसरी नेपालको बौद्धमार्गीहरूको महान धार्मिक सांस्कृतिक पर्व सम्पक महोत्सवमा त्रिकाल बुद्धहरूको पक्तिमा सर्वश्रेष्ठ रूपमा मानिएका दीपकर तथागतको सर्वोपरि स्थान भएको बुझिन्छ ।

इल्लल्ले ननि (नागवहाल) को वर्णन

काठमाडौं उपत्यकाका तीन प्रमुख शहरहरूमध्ये पाटन एउटा प्रमुख शहरको रूपमा पाउँछौं । यहाँ एका प्रमुख बिहारहरूमध्ये प्राचीनकालदेखि नै आफ्नो विशेषताले परिपूर्ण भएको 'इल्लल्ले ननि' एउटा पवित्र स्थलको रूपमा देखा पर्छ । खास गरेर यो बहालको नाम 'बसुवर्द्धान् बिहार' हो तापनि वर्तमान स्थानीय जनताले यस बहाललाई 'नागवहाल' भन्ने चलन छ । यो मूर्तिको तारतम्य के भने यहाँ वृष्टि र अनावृष्टिको लक्षण देखाउने नागराजको चित्रमय आत्मा प्रकट भएकोले हो । यही बहाल भित्र प्राचीनकालमा जैत्य बुद्धमूर्ति मानव निमित्त गुफा सहितको प्राचीन हिटी (बुङ्गेघारा) अवस्थित रहेको छ । यसरी अनेक महत्वपूर्ण धार्मिक ऐतिहासिक वस्तुहरूले परिपूर्ण भएको रमणीय स्थानमा यो इल्लल्ले सम्पक जस्तो महान कार्य पाँच वर्षको एकचोटी फाल्गुण शुक्ल द्वितीया तृतीयामा सम्पन्न हुन्छ ।

इल्लल्ले सम्पकको उत्पत्ति

यसको उत्पत्ति बारे विभिन्न मतहरू व्यक्त गरेको पाउँछौं । तर यसको संस्थापकले कहिले यो पर्व सुसम्पन्न गरेको हो त्यो उल्लेख गरेको पाइँदैन । इतिहासम प्रष्ट छ कि यो पर्वको संस्थापक श्री भास्करदेवका वंशज सूर्य महलका बाजे हुन् । बाह्रौं शताब्दीमा भास्करदेवले पाटनको सुप्रसिद्ध 'हिरण्य वर्ण महाबिहार' निर्माण गरेको थियो । यो राजाका सन्तानहरूले समय-समयमा गरिने धेरै गुठी, उत्सव र पर्वहरू स्थापना गरेको थियो र यो इल्लल्ले सम्पकको घरे जसो कार्य पनि यो हिरण्यवर्ण महाबिहारका बाजू, बज्जाचार्य र शान्त्यहरूद्वारा सुसम्पन्न हुन्छन् । यस चाडको उत्पत्ति सम्बन्धमा प्रचलित लोक धारणा यस किसिमको छ :-

करीव चौधौं शताब्दीमा भास्करदेवका वंशज भलिभराद अथवा भलिभारो भन्ने ठकुरी राजाको अवस्था अत्यन्त दरिद्र र कज्जाल भएर गयो । उनको आर्थिक अवस्था यति नराम्रो भयो कि उनले सपा (सुकैको गोबर) खोजेर आफ्नो जीविका चलाउनु पर्‍यो । उनले ती सपा ल्याएर आफ्नो स्वास्नीलाई समेत नदेखाई आफ्नो हुकुटीमा जम्मा गरी ताहवा मारी राख्थे । एकदिन उनकी स्वास्नीले त्यो भेटाईन् र उनले उत्सुकतापूर्वक त्यो हुकुटी खोलेर

१. तर इतिहासमा यो समयमा भलिभारो भन्ने कुनै राजा भने देखिँदैन

हेनंपानिम् । तर अचम्पको कुनो रघो कुनुटीमा राखेका सर्वे यथा सुनमा परिवर्तन भैहाने । यो अचम्पको घटनाले भनीभरोद अतोद्वै खुशी हुन साने । यो धन सम्पत्तीको सपुर्वीयको लागि उनले अर्घ्यकर्ष गर्ने वा अर्घ्यकीति राखी विचार गरे जुन धर्म मनाले उनको पुर्खाको कीर्ति निरर रहोम् । उनले वागने पुर्खाद्वारा निर्मित भास्करदेव संस्काररित्त यो हिरण्यवेसुं महाविहार तथा पाटनका प्रतिष्ठित दीपंकर तथात्त, बुद्ध वीधिनैव, आर्यतारा धार्य मङ्गु ब्रह्मचर्ये भिक्षु र अजराचार्ये सर्वेलाई निररतला गरी विधिपूर्वक स्वागत यत्कार गरी सम्पक मङ्गु भोजन गर्ने निरुंय गरे । यो निरुंय अनुसार भतिभागेले फाल्गुण शुक्ल तृतीयाको रात्री दशहरे नमीमा सर्वे दिपकर तथागत र अरु देवी देवताहरूलाई स्वागत गरी चतुर्थीको दिनमा विधिपूर्वक सम्पक पूजा, सम्पक दान, सम्पक भोजन गरेर हुतो महोत्सव मनाए ।

हुनत यो सम्पक परम्परागत रूपमा घेरै कालसम्म अट्टट रूपमा चलि आएको थियो । तर पछि जम्मा हररा प्रचलित गरी यो सम्पक वर्षेदिष्टि मनाउन धर्ममर्भ भई पाँच वर्षको एकचोटि गर्ने चलन बनाए ।

विवरण

यो सम्पक घेरै महत्त्वपूर्ण धार्मिक पर्व हो । सबभन्दा पहिले यो सम्पक हुने दिन भग्दा आठ दिन पहिले विहान पूजाआजा गरी हुनो 'यो मि'(काठको लामो खम्बा) खडा गरी विभिन्न खजा पत्ताका उडाउने चलन छ । यो दिन देखि सम्पक उत्सव मनाउन चाहिने जोरजाम शुरु हुन्छ । यहाँ राखिएका नागराजहरूको चित्रलाई राम्रो गरी रङ्गले रङ्गाउने ठाउँ ठाउँमा अनेक चित्रहरू कोरिने गर्दछन् । त्यसपछि यो पर्वमा भाग लिनको लागि हिरण्यवेसुं महाविहारका सर्वे आजूहरूले बाजा सहित लिएर अरु बहालहरूमा गई निमन्त्रणा दिन जान्छन् । यो सम्पक हुने एकदिन अगाडि रात्री ठीक बाह्र बजे सर्वे सम्पक देवता, आर्यताराहरू मङ्गलबजारको दरबार जगाडि खडा गरिन्छ । सर्वे देवी देवताहरू भेना भैसकेपछि विस्तारै दशहरे बहालमा स्वागत यत्कार गरी क्रमेणंग प्रवेश गराइन्छ । यो सम्पकमा वासयो, अजरासत्य, वसुन्धरा, चोवाहायो, बुद्धयो र ववाहा, चुकवाहा, दउवाहा, ज्योबाहा कीर्तिपुर, भिछेवाहा, गुजियाहा ज्योबाहा, वुवाहा आदि पाटनका सर्वे वाहाका दीपंकर र ताराहरू उपस्थित हुन्छन् । साथै पहिले पहिले मानिसहरूले सम्पक सम्पन्न गरी दीपंकर बनाएर राखेका मुर्तिहरू अस्तो मुनिधं दीपंकर र तारा (घाहवा), दानमूनि दीपंकर र तारा, वागनर सि दीपंकर र तारा, धर्मतोन आजू, दिनपाथी आजू, धर्मध्वज आजू, जोग आजू आदिका देवी देवताहरू बडो राम्रो रङ्गले सजाएका हुन्छन् । त्यस रात्री भक्तजनहरूले देवतालाई दीपदान गरी सम्पक बाहालाई भलमल लुगाउछन् । त्यसको भोलिपन्ध्र विहाने देखि प्रत्येक दिपंकरमा बस्ने मानिसहरूले स्तोत्र, स्तुति, पाठ गरी भजन गर्ने थाल्दछन् र सम्पक पूजा आरम्भ हुन्छ । सर्वे प्रथम भूमि शोधन गर्नेको लागि सर्वे आजूहरूलाई नागराजको चित्र भएको सत्तलमा राखी काभोको हैसियतको रूपमा ठकुरी राजाको श्री चरण पादुका राखी 'लिख्य चायका' (चरणार्थ) गरी पूजा र अर्घं गरिन्छ । जीशो खलकहरूले स्वस्ती वाचय पढ्छन् । त्यसपछि बडो भक्तिपूर्वक अर्घिवादन गरी सम्पक भोजन प्रदान गरिन्छ । त्यहाँ उपस्थित भएका सर्वे सम्पक देवता देवीलाई पनि विस्तारै सम्पक महादानको विधि अनुसार दान शुरु गरिन्छ । साथसाथै अरु भक्तजनहरूले पनि यहाँ विभिन्न अन्न अस्तो चामल, धान, गहुँ, केराउ, भटमाम, पिठो, नून र आ-जापनी थुन्दा अनुसार दक्षिणा राखी दान गरिन्छ । अन्तमा सर्वेलाई सम्पक भोजन प्रदान गरिन्छ । यसरी सम्पक महादानको विधि अनुसार सम्पक पूजा, सम्पक दान र सम्पक भोजनको सर्वे कार्य सिद्धिसके पछि यो समा-रोहको विसर्जन हुन्छ र साभक्तिर सर्वे देवी देवताहरू बाजा सहित आ-जापनी बहालमा प्रस्थान गराइन्छन् ।

यसरी यो बहुर्यै सम्बन्ध एउटा हाओ अत्यन्त प्राचीन र गौरवमय धार्मिक परम्परा हो ।
बौद्धहरूको धार्मिक क्षेत्रमा अरु कुनै देशमा प्रचलित नभएको यो बहुर्यै सम्बन्ध एउटा हाओ जापन किस्मको
परम्परा हो । त्यसैले यसमा ईजोगाउन संरक्षण र संबद्धकोलागि हामी सधैं दक्षिण रहनु हाओ कर्तव्य हुन
आउंछ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

३. हेमराज शाक्य, -सम्बन्ध महावान गुठी-काठमाडौं: जगत्धर तुलाधर, कुसविद्या लायि यें ने. सं. ११००
४. आदिबच्च बच्चाचार्य, -ऐतिहासिक या छुं वर्णन
५. हेमराज शाक्य-श्री हिरण्यवर्ण महाविहार स्थित पिण्डपात्र अभिलेख- पृष्ठाकः मुक्त बहादुर दा.वा.,
यल ने. सं. ११००

रञ्जना

[The following text is extremely faint and illegible due to low contrast and blurring. It appears to be a long paragraph or a list of references, but the content cannot be accurately transcribed.]

पुस्तक समीक्षा

पर्वतराज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा

लेखक:- टेकबहादुर श्रेष्ठ, प्रकाशक:- नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि. कोटिपुर

प्रकाशन साल २०४३, पृष्ठ संख्या:- १९५

मूल्य:- उल्लेख नभएको ।

नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रले नेपाली इतिहास र संस्कृतिको अध्ययन अनुसन्धान क्षेत्रमा उल्लेखनीय भूमिका निभाएको छ । प्राचीन कालदेखि नेपाली इतिहास र संस्कृतिका धेरैक पक्षहरूलाई उद्घाटित गर्ने धेरैक ग्रन्थहरू केन्द्रले प्रकाशित गरेको छ । फलतः यस केन्द्रका केही विवादास्पद ग्रन्थहरूलाई छाडेर^१ नेपाली इतिहास र संस्कृतिको अध्ययन अध्यापन कार्यमा सबै आधारभूत ग्रन्थहरू केन्द्रका प्रकाशन नै हुन गएका छन् । समीक्ष ग्रन्थ पर्वतराज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा पनि यसै सन्दर्भको उल्लेखनीय कृति हो । पश्चिम चौबिसे राज्यको एउटा सानो क्षेत्रलाई मात्र लिएर ग्रन्थ तयार पारिएको यो पहिलो अवसर हो ।

नेपालको इतिहास र पुरातन संस्कृतिको खोजी/अनुसन्धान गर्ने परम्परा बेग्लै ढङ्गले विकसित भएको छ । यहाँ भएका अधिकांश अध्ययनहरू काठमाडौँ उपत्यकालाई मात्र केन्द्रविन्दु बनाएर गरिएका छन् । तर प्राचीन समयदेखि नै नेपाल शब्द सीमित क्षेत्रमा रहेको छैन । प्राचीनकालको नेपाल आजको नेपाल जत्रै बियो भन्ने कुरा ऐतिहासिक प्रमाणद्वारा सिद्ध भइसकेको छ । लिच्छवि राजा मानदेवले मण्डकी तरेर मल्लपुरी बितेको वर्णन चाँगुनारायण मन्दिरको सम्बत ३२६ को अभिलेखमा उल्लेख हुनु, वाग्लुङ्गमा मानांक मुद्रा पाइनु तथा जुम्लामा लिच्छवि अभिलेख अङ्कित माटोको चर्च प्राप्त हुनु आदिबाट प्राचीनकालको नेपालको सीमाना स्पष्ट हुन्छ । तर उपत्यका बाहिरका क्षेत्रको इतिहासको खोजीको कमीले गर्दा ती सबै क्षेत्रको राम्रो जानकारी पाउन सकिएको छैन । सामान्य रूपले विद्वानहरूको दृष्टि त्यसै तर्फ परेको देखिँदैन । यस प्रसिद्धग्रन्थमा समीक्ष ग्रन्थ पर्वतराज्यको ऐतिहासिक रूपरेखाका लेखक टेकबहादुर श्रेष्ठको प्रयास उल्लेखनीय हुन आएको छ । एउटा सानो क्षेत्रको इतिहास र संस्कृतिको खोजी गर्ने जमको गर्नु त्यसै पनि उल्लेखनीय हुन आउँछ । पर्वतराज्यको महत्त्व नै विशिष्ट किसिमको छ । एकातिर मध्यकालका नेपाल भई भोट जाने प्रसिद्ध ५ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार मार्गमा पर्वतको बेगी भएर जाने मार्ग पनि पर्दछो भने अर्कोतिर शिलाको विकासको दृष्टिकोणले पनि यो राज्य प्रमुख केन्द्र मानिन्छो । यसैले गर्दा नै लेखकले यो पर्वतराज्यलाई आफ्नो अध्ययनको केन्द्र बनाएको हुनुपर्दछ जुन ज्यादै सराहनीय पनि छ ।

सम्पूर्ण ग्रन्थ ५ अध्यायमा विभाजित छ । यी सबै अध्यायमा क्रमशः भौगोलिक स्थिति, राजनैतिक इतिहास, शासन व्यवस्था, सामाजिक अवस्था र आर्थिक अवस्था आदिको वर्णन गरिएको छ । भौगोलिक स्थिति अन्तर्गत पर्वत राज्यको नामाकरण र सामान्य भौगोलिक स्थितिको वर्णन एक पृष्ठमा गरिएको छ । दोस्रो खण्ड राजनैतिक इतिहासको वर्णन क्रममा लेखकले पर्वत राज्यमा शासन गर्ने १४ जना शासकहरूको शासनकालको वर्णन गरेका छन् । लेखकको विचारमा पर्वत राज्यको स्थापना वि. स. १४९३ मा आनम्म नामक शासकले गरेको

१. द्रष्टव्य, पेशल दाहाज "पुस्तक समीक्षा-चाँगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री" नेपालीज् कल्चर भोलुम ३

हृदको संकेत दिए पनि भित्रो पृष्ठहृदको अठ्ठाय बुझिने संकेत नदिएको हुँदा अधिलो अठ्ठाय नै क्रमिकरूपले बढेको हो कि अस्तो लाग्दछ । फेरि कुनै अठ्ठाय १ पृष्ठमात्र (भौगोलिक स्थिति) पनि भएको छ । एक पृष्ठमात्रको एक अठ्ठाय बनाउनु ग्रन्थ निर्माणको हिसावले त्यति परिमार्जित मानिदैन । त्यसलाई छुट्टै अठ्ठाय मात्र भन्दा परिचयको रूपमा मात्र कतै उल्लेख गरे पुग्ने देखिन्छ । कतिपय प्राचीन पुराणहरूको चर्चा लेखकले गरेका छन् । तर ती मूल स्रोत लेखकले आफैँ परीक्षण नगरेर अन्य पुस्तकको भर परेका छन् ।^{१३} यसबाट लेखकको कृतिमा कमजोरी स्थाउन सक्छ ।

लेखकले सम्बत प्रयोग गर्दा विक्रम सम्बतको प्रयोग गरेका छन् । सामान्यतया सामग्री स्रोतमा भएकै सम्बत प्रयोग गरेर कोष्ठमित्र मान चल्ति सम्बत दिनु आधुनिक इतिहास लेखनको निमित्त आवश्यक पक्ष मानिन्छ । लेखकले मानदेवको चाँगुनारायणको सम्बत् ३८६ को अधिलेखलाई वि. सं. ५२२ दिएको छ, सामान्यतया मानिएको वि. सं. ५२१ हो । लेखकले दिएको यसको स्रोतमा पनि यस्तो उल्लेख भएको छैन तर पनि कतै कतै शक सम्बत् ३८६ लाई वि. सं. ५२२ लेखे गरेको भन्ने देखिन्छ ।^{१४} देखिएका उदाहरणहरूका पनि ३८७+१३५=५२२ वि. सं. भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।^{१५} यो गणना त वि. सं. १७३४ को जितामित्र मल्लको भक्तपुर दरवार कुमारी चोकको अधिलेखको मितिसंग अमिल्दो देखिन्छ । हालै प्रकाशित इतिहास मर्मज्ञ श्री नयराज पन्तव्यूको लिच्छवि सम्बत् सम्बन्धि पुस्तकमा पनि ५२१ कै गणना दिइएको हुँदा सामान्यरूपमा ५२१ नै हो कि भन्ने लाग्दछ । यो स्पष्ट हुन सकेमा पठनपाठनमा लागेकाहरू प्रयोज्यता पर्ने थिएनन् ।

यो त सामान्य दोष मात्र हुन् । यी कमीले लेखकको सराहीय कार्यमा छोट आउन सक्दैन । ऐतिहासिक सामग्रीहरूको लोप हुँदै गएको अवस्थामा लेखकले जुन कष्ट र मिहेनत साथ यत्रो सामग्री जुटाएर ग्रन्थ तयार पारेका छन्, त्यो निश्चय नै सर्वलाई प्रेरणाको स्रोत बनेकोछ ।

-पेशल दाहाल

The Central Institution Department has been doing best of research in the field of history and social sciences. We are glad to make arrangements with the Department to participate in the program. Busy day.

1. From Ram Narayan Pradhan: Dialectic History of Nepal (CNAS)
 2. From Ram Narayan Pradhan: Social History of Modern Nepal (CNAS)
 3. From Ram Narayan Pradhan: National History Project

३. पृ. २, श्री मद्भागवत र विष्णु पुराणको प्रसंग
४. (क) धर्म-सन्देश वर्ष १०, अङ्क १ (२०३८) पृ. २६
 (ख) सेवा वर्ष ३, अङ्क १ (२०१६), पृ. २८
५. धर्म सन्देश वर्ष १०, अङ्क १, (२०३८) पृ. २६

NeHCA Diary: May, 1987

New Ph. Ds in the department:

Lecturers Peshal Dahal and Ramesh Kunwar have both completed their Ph. Ds. from India under Faculty Development programme. Dahal was awarded the degree in February. Congratulations and welcome back to the department !

Excursion note:

A group of 17 Final yr. students completed a six-week long archaeological and explorational tour and training programme last February. The group was led by Prof. Ram Niwas Pandey and Lecturers Peshal Dahal and Dinesh Regmi. Exploration of Janakpur's historically potential areas was the feature of the trip.

Toward Ph. Ds:

According to the Research Division of the Rector's Office more bets have been put by NeCHA teachers towards Ph. D. programme this year. Some have been working on it already and few have entered the race this year. We wish all of them busy but creative years ahead and hope everyone makes it ! (On time !!)

Up-coming:

The Central Department of NeHCA is contemplating on a one-symposium to be held in Kathmandu in July to discuss some controversial historical-cultural issues. At least four papers with their comments will be presented for discussion. NeHCA members and others with similar interest are urged to make arrangements with the Department to participate in the programme.

Busy, busy:

The Central Instruction Department faculties are busy doing host of research at the moment:

1. Prof. Ram Niwas Pandey; Dinesh C. Regmi:- *Legendary History of Nepal* (CNAS)
 2. Drs. Prem Khatri and Peshal Dahal:- *Social History of Modern Nepal* (for CNAS' National History project).
 3. Khatri and Dahal have just finished a book on *Culture*. It will be marketed in early July.
 4. Ramesh Dhungel (lecturer of NeHCA) has just published a book on *Economic history of Nepal*, dealing with the ancient Nepalese Economy.
- Cooperations from concerned colleagues expected !

Our Contributors

- Prem Khattry :-** M. A. (T. U.), Ph. D. (USA), Reader of Nepalese History, Culture and Archaeology, T. U. Kirtipur.
- Peshal Dahal:-** M. A. (T. U.), Ph. D. (India), Lecturer of Nepalese History, Culture and Archaeology, T. U. Kirtipur.
- Tirtha Prasad Mishra:-** M. A. (T. U.), Ph. D. (India), Lecturer of History, T. U. Kirtipur.
- Govinda Tandan:** M. A. (T. U.), Lecturer of Nepalese History, Culture and Archaeology, T. U. Kirtipur.
- Dilliraj Sharma:** M. A. (T. U.) Asst. Lecturer of Culture, CNAS, T. U.
- Ranjana Vajracharya:-** M. A. (T. U.) Asst. Lecturer of Culture, Padma Kanya Campus, Kathmandu.